

Buji Ferenc

AZ ELSŐ RÓMAI KERESZTÉNYÜLDÖZÉS*

Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket és *hazudozva minden rosszat rátok fognak énmiattam.*

Evangelium Máté szerint 5,11

Az igazak szenvednek ugyan üldözéseket, de csak azoktól, akik elvetik maguktól a törvényt; börtönbe kerülnek, de csak az alávalók miatt; megkövezik őket, de csak a szentségtörők végett; megölik őket, de csak azok miatt, akiket elragadott a mocskos és igaztalan *féltékenység.*

Római Szent Kelemen 1Kor 45,4

Bár szinte egyik felekezet, egyház vagy vallás születése és kibontakozása sem ment komoly nehézségek, sőt gyakran áldozatok nélkül, mégis csak kevésnek kellett közvetlenül létrejötte után olyan súlyos traumákat elviselnie, olyan súlyos tragédiákkal szembenéznie, mint a születőfélben lévő kereszténységnek. Nem volt elég alapítójának kivégzése, majd azt követően néhány szörványos lincselés (mint például a két Jakab meggyilkolása),¹ maga a Római Birodalom fordult szembe a még zsenge kereszténységgel, és Róma városának keresztényei között Nero szörnyű mézárhlást rendezett.² Ezzel kezdetét vette egy hosszú, majdnem két évszázados folyamat, amelyben – rövidebb-hosszabb szünetekkel tarkítva – a keresztényüldözés »heveny« és »idült« szakaszai váltották egymást.

* Forrás → Buji Ferenc: *Az emberré vált ember* (Budapest, 2009, Kairosz Kiadó), 139–200.

¹ Hogy megfelelően tudjuk mérlegelni, mit jelentett a két Jakab kivégzése a kereszténységnek, ne feledkezzünk meg arról, hogy míg az egyik Jakab – Zebedeus fia – Krisztus három főapostolának egyike volt (és talán éppen korai kivégzése miatt nem lehetett komolyabb szerepe az egyház életében), addig a másik Jakab – Jézus testvére – a jeruzsálemi egyháznak, vagyis az akkori legjelentősebb és minden szempontból legfontosabb gyülekezetnek volt a vezetője – vagyis bizonyos szempontból a kereszténység első emberének számított (halálának körülményeivel kapcsolatban lásd EUSZEBIOSZ, pp. 85–89. [II.23]).

² Az üldözés feltehetőleg nem korlátozódott Róma városára, de a birodalom többi részében valószínűleg csak igen visszafogott lehetett (lásd ezzel kapcsolatban TERTULLIANUS, p. 71. [*Védőbeszéd* V.3]).

E meg-megújuló keresztényüldöző hullámokban a Nero-féle üldözés nem egyszerűen csak az első volt, hanem egy *láncreakció* indítóelemének, egy csaknem két évszázadon keresztül tartó folyamat *primus movens*ének bizonyult. Ettől fogva ha bűnbakot kellett keresni, a birodalom vezetésének, a hatóságoknak és/vagy a *plebs*nek a figyelme rendre a keresztényekre terelődött.³

Az első üldözést megelőző időszakban azonban a kereszténység és a birodalom kapcsolatát egészen más jellemezte. Első három évtizedében a kereszténység kifejezetten lojális volt a birodalommal szemben, nem utolsósorban azért, mert ő maga is többször élvezhette a szilárd birodalmi jogrend védelmét. Természetesen a birodalom és az egyház két külön valóságot képezett: mindkettő a maga útját járta, s így közöttük igazán harmonikus viszony csak a birodalom krisztianizálása után volt elképzelhető. Mégis azt mondhatjuk, hogy az egyház alapvetően békében élt a birodalmon belül.

E tanulmányban elsősorban azt fogjuk megvizsgálni, hogy mi volt az, ami ezt a tulajdonképpen jól induló kapcsolatot – »békés egymás mellett élést« – pillanatok alatt fenekestől felforgatta, s a Római Birodalmat vérszomjas feneként uszította a kereszténységre. A magunk részéről ugyanis nem hiszünk abban, hogy e változás ok nélküli vagy véletlen lett volna, és azokat az okokat sem tartjuk elégségesnek e hirtelen és véres fordulat magyarázatára, amelyekről az egyháztörténeti könyvek szoktak megemlékezni.⁴ Ezért rendkívül fontos a – kereszténység távolabbi jövője számára is meghatározó – Nero-féle keresztényüldözés okainak feltárása, különös tekintettel arra, hogy ezt az eseményt mind a profán történelemkutatás, mind pedig az egyháztörténeti szakirodalom a háttér felderítésére irányuló kutatási szándék *feltűnő hiányával* kezeli.⁵

³ »Ha a Tiberis a városfalakig emelkedik, ha a Nílus nem árad szét a szántóföldeken, ha változatlan az időjárás, ha megmozdul a föld, ha éhínség, ha járvány lép föl, rögtön halljuk az üvöltést: ›Oroszlán elé a keresztényeket!‹» (TERTULLIANUS, pp. 130–131. [*Védőbeszéd* XL.2]).

⁴ Ezek részletes vizsgálatát lásd alább, a »Róma keresztényellenességének okai« című fejezetben.

⁵ Ez különösen a modern – posztkonciliáris – egyháztörténeti művekre érvényes. Szántó Konrád katolikus egyháztörténetében egészen egyszerűen egyetlen mondatot sem szentel annak magyarázatára, hogy mi volt az oka a keresztényekkel szembeni hivatalos római politika gyakorlatilag *előzmények nélküli és drasztikus* megváltozásának (vö. SZÁNTÓ, I. k., p. 84). Henry Chadwick sem vizsgálja az első keresztényüldözés *causa efficiens*ét, pedig még csodálkozásának is hangot ad: »Láthatólag nem volt szükségképpen oka annak, hogy a keresztények nem élvezhették a szokásos római toleranciát.« Majd így folytatja: »A nerói üldözés nem az Egyház és az Állam közötti ideológiai konfliktusból fakadt; egyszerűen az történt, hogy a császárnak a tűzvész miatt valakit felelősségre kellett vonnia« (CHADWICK, pp. 25, 26). Úgy tűnik, fel sem merül az egyháztörténelemben az a kérdés, hogy ha a nerói üldözés egy ilyen esetleges oknak köszönhető, akkor az ok megszűnésével (Nero halálával) miért nem szűnt meg az egyházüldözés; s ez külö-

A kereszténység és a birodalom viszonya 64-ig

Az Emberfia tanításában a politika nem kapott helyet, különösen akkor nem, ha ez a politika – zsidó viszonylatban – külpolitika volt. A pogányság egyébként is kívül esett küldetésének, *ergo* érdeklődésének illetékességi körén,⁶ s ez fokozottan vonatkozott a *birodalmi politikára*. Hiányzott belőle az a vallási nacionalizmus is, amely a kellő alkalommal – sőt gyakran anélkül is – kész volt fegyvert ragadni Izrael függetlenségéért. Amikor egy alkalommal arról faggatták, hogy szabad-e adót fizetni a császárnak, talányos válasszal bújt ki az igenlő vagy nemleges válasz zsákutcájából.⁷ Egyetlen politikai megnyilvánulása Heródes Antipással szembeni leplezetlen ellenszenv volt (vö. Lk 13,22), mely kihallgatása napján egészen a megvetésig fokozódott: egyetlen szóra sem méltatta a »rókát« (vö. Lk 23,8k). Az üdvtörténeti perspektívából nézve jelentéktelennek számító politikai dimenzió az Emberfia *tanításából* egészen egyszerűen hiányzott.

Nem lehet azonban ugyanezt elmondani az Emberfia *életéről*, vagy inkább *haláláról*. Mindazonáltal ezúttal sem a római hatóságokkal illetve politikával került összeütközésbe, hanem a zsidó vallási-politikai vezetéssel. Az evangéliumi hagyomány Pilátust alapvetően jószándékúnak mutatja be, olyannak, aki meg akarja menteni az Emberfiát, de végül is enged a felizgatott zsidó tömeg nyomásának, s hozzájárul kivégzéséhez (vö. Mk 15,6–15; Mk 15,1–15; Lk 23,1–5). Máté szerint pedig egyenesen kijelentette (27,25): »Ennek az igaz embernek a vére ontásában én ártatlan vagyok. Ti lássátok!« Aligha tekinthető történetileg hitelesnek, mégis jól jellemzi Pilátus keresztény megítélését, hogy az egyik apokrif irat szerint bűnbánó keresztényként Tiberius alatt *vértanú* lett.⁸

nösen akkor megfontolandó kérdés, ha arra gondolunk, hogy halálát követően Nero összes intézkedését hatályon kívül helyezték (lásd VARGHA, p. 58).

⁶ Lásd Mt 15,24; vö. 10,6.

⁷ A páli interpretáció fényében (vö. Róm 13,6k) az Emberfia választát lényegileg igenlően kell értelmeznünk.

⁸ Vö. *Bibliai Lexikon*, c. 1483. Újabban több – zsidó és keresztény – munkában is teret kapott az a gondolat, hogy az Emberfia haláláért nem zsidó ellenfeleit, hanem Pilátust terheli a »végső felelősség«. Miután P. Lapide *A zsidó Jézus* című művében Szent V. Piuszt idézi (»Hitünk erre tanít minket: amikor Tiberius császár parancsára Pontius Pilátus volt Júdea helytartója, akkor feszítették keresztre Krisztust, az Urat...«), a következő megjegyzést fűzi hozzá: »A katolikus egyház tehát négyszáz évvel ezelőtt vette a bátorságot, hogy nyilvánosan kijelentse: Pilátus viseli a végső felelősséget a Jézuson esett törvénytörésért« (LAPIDE–LUZ, p. 85). R. Neudecker pedig – J. Mejiát, a Zsidósághoz Fűződő Vallásos Kapcsolatok Bizottságának titkárát idézve – kijelenti: »A katolikus egyház hitvallása Krisztus halálával kapcsolatban mindig Pontius Pilátust említette, nem a zsidókat« (p. 44). Nos, e két – egyfelől zsidó, másfelől katolikus részről megfogalmazott – kijelentés első pillantásra is kimeríti a »csúsztatás« ismérveit. Ugyanis Pilátusról sem Szent V. Piusz, sem az Apostoli Hitvallás nem az Emberfia halálának

Kezdetben a birodalom és az ősegyház viszonyát az előbbi részéről a *tolerancia* és a *jogi védelem*, az utóbbi részéről pedig a csaknem abszolút *lojalitás* jellemezte. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy már ekkor is ne lettek volna bizonyos keresztényellenes megnyilvánulások. Ám ezek *helyi* és *népi* kezdeményezések voltak, s mint ilyenek, két alapvető okra lehet őket visszavezetni: egyrészt bizonyos esetekben a keresztény igehirdetés – és az azt követő praxis – sértette a helyi lakosok gazdasági érdekeit (vö. ApCsel 16,16kk; 19,23kk), másrészt pedig a helyi lakosság pusztán öntudatlan eszköze volt azoknak, akik a keresztények ellen uszították és manipulálták őket (vö. ApCsel 13,50; 14,2.5). Ám nemritkán az történt, ami az Emberfia »pere« kapcsán – részben talán a zsidó fenyegetések és Pilátus gyávasága miatt⁹ – nem történhetett meg: éppen a római hatóságok mentették ki üldözőik kezéből a keresztényeket (vö. ApCsel 18,12kk; 21,31kk; 28,18). Nyilvánvalóan ezek a tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a nerói pogromot megelőző időszakban az apostoli egyház magatartását a Római Birodalommal mint gazdasági-jogi-politikai egységgel szemben a *csaknem feltétlen lojalitás* jellemezze.¹⁰ A Rómában élő keresztényeket Pál *az első üldözés előtt néhány évvel* többek között arra figyelmezteti, hogy »mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől. [vö. Jn 19,11] ... Ezért aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelésének szegül ellene. ... Alá kell tehát vetned magadat ... [a hatalomnak], nemcsak a megtorlás miatt, hanem a lelkiismeret szerint is. Ezért fizettek adót is, hiszen akik behajtják, Isten szolgálói. Adjátok meg mindenkinek, ami jár neki: akinek adó, annak az adót, akinek vám, annak a vámot, akinek hódolat, annak a hódolatot, akinek

okaként, hanem történelmi időpontjaként emlékezik meg, mégpedig azzal a szándékkal, hogy meghatározza a legnagyobb üdvtörténeti pillanat helyét a profán történelemben.

⁹ Legalábbis a jánosi szenvedéstörténetben (vö Jn 19,12), amely szerint az Emberfia zsidó ellenfelei hirtelen – hogy úgy mondjuk – »rómaiabbaknak bizonyultak a császárnál«. Továbbá ne feledkezzünk meg itt arról, hogy Pilátusnak inkább szívügye lehetett az ártatlan és Róma-ellenességgel nyilvánvalóan nem vádolható Jézus szabadon bocsátása, mint azé a Róma-ellenes Jézus Barabásé, aki feltehetőleg »egy sikertelen lázadás alkalmával római katonákat ölt meg« (*Bibliái Lexikon*, c. 128).

¹⁰ Ez természetesen nem jelentett lojalitást a Római Birodalommal mint erkölcsi és vallási egységgel szemben – már amennyiben beszélhetünk egyáltalán birodalmi szinten vallási-erkölcsi »egységről«. Róma már a nerói pogrom előtt is »Babilon« volt a keresztények számára (legalábbis amennyiben Péter első levele a hatvanas évek első felében keletkezett – a levél datálása azonban rendkívül bizonytalan), de ekkor még nem az üldözések, hanem szűkebb és tágabb értelemben vett erkölcstelensége, romlottsága miatt (vö. 1Pt 5,13); és különösen annak tűnhetett Róma az egyszerű, urbánus értelemben romlatlan galileai halászok számára. A metropoliszok ugyanis – a mai helyzethez hasonlóan – nem csupán mennyiségileg (lakóik számával arányosan), hanem *minőségileg* is romlottabbak voltak, mint a falvak.

tisztelet, annak a tiszteletet» (Róm 13,1.2.5–7; vö. Tit 3,1). Hasonló módon fogalmaz Péter is: »Engedelmeskedjétek az Úrért minden emberi hatalomnak, mind a királynak, a legfőbbnek, mind a helytartóknak, akiket ő küldött. ... Féljétek az Istent és tiszteljétek a királyt« (1Pt 2,13.17). Nyilvánvaló, hogy ilyen mondatokat csak olyan emberek írhattak le, akik már többször is saját bőrükön tapasztalták a római jogbiztonság előnyeit, a római jogrend védelmező erejét, s akiktől teljes mértékben idegen volt a birodalommal szembeforduló attitűd és a zsidó nacionalista szeparatizmus. S hogy nemcsak a politikai-gazdasági rendet fogadták el olyannak, amilyen volt, hanem a társadalmi szférát is, azt a rabszolgasággal szembeni – korántsem elutasító! – magatartásuk jelzi (vö. 1Tim 6,1k; 1Pt 2,18kk). A kereszténység és a birodalom viszonya tehát az első harminc évben kifejezetten kedvezően alakult: a jogrend gyakran megóvta a keresztényeket zsidó és – ritkábban – pogány túlkapásoktól, lincselésektől, többé-kevésbé normális és stabil életteret biztosított számukra, a keresztények pedig ennek fejében teljes mértékben elismerték maguk fölött a birodalom gazdasági-jogi-politikai autoritását.

Az első keresztényüldözés előzményei

S ekkor, szinte villámcsapásszerűen következett be az a katasztrófa, amely az egyház és a birodalom viszonyát fenekestől felforgatta: a 64-es nerói véres pogrom. Ettől fogva a keresztények meg-megújuló üldözéseknek voltak kitéve, s az egyház is fokozatosan szembefordult a birodalommal.¹¹ E villámcsapás azonban nem derült égből érte a keresztényeket, hanem felhők torlódása előzte meg. Mielőtt azonban megvizsgálánk, hogy mi vezetett ehhez a szörnyűséges fordulathoz, vizsgáljuk meg, mi történt egyáltalán 64-ben Rómában.

Ebben az évben Róma nagy része lángok martaléka lett. A tűzvész június 18-ról 19-re virradó éjszaka ütött ki, s hat napig dühöngött. És amikor egy hét szünet után újra felcsaptak a lángok, az emberek kezdtek arra gondolni, hogy szándékos gyújtogatás történt. Sőt, Róma népének gyanúja egyenesen Neróra terelődött, s ez több korabeli történeti munkában is visszhangra lelt.¹² Mindazonáltal a mai történettudomány elveti mind a szándékos gyújtogatás lehetőségét általában, mind pedig azt a feltételezést, hogy Nero gyújtotta volna fel a várost.¹³ Bennünket azonban ennek a kérdésnek a vizsgálata most nem érdekel; az vi-

¹¹ Ennek elsődleges biblikus tanújele a Jelenések könyve.

¹² Vö. TACITUS, II. k., pp. 417, 420. (*Évkönyvek* XV.39.44); SÜETONIUS, p. 264. (VI.38).

¹³ Vö. ÜRÖGDI, pp. 161–162.

szont számunkra is érdekes, hogy Nero, elterelendő magáról az egyre fokozódó népharagot, úgy érezte, hogy bűnbakot kell találnia, rá kell mutatnia valakire vagy valakikre, akik a gyújtogatást kitervelték és végrehajtották volna, hogy ilyen módon Róma népe rajtuk vezethesse le bosszúját, gyűlöletét. És végül is úgy gondolta, hogy e célnak kiválóan meg fognak felelni a keresztények.

Reméljük, a fentebb leírtak után mondanunk sem kell, hogy a keresztényektől Róma felgyújtása mennyire távol állt. Egy ilyen tette esetleg éppenséggel a nerói pogrom *után* kerülhetett volna sor. De már Tacitus is úgy vélekedett, hogy a bűnösöket nem a keresztények között kell keresni – annak ellenére, hogy az új vallást »vészes babonaságnak«, »mételynek«, »szörnyű és szégyenletes dolognak« tekintette. Sőt, szerinte nem is annyira magával a gyújtogatással vádolták a keresztényeket, hanem »az emberi nem gyűlöletét« bizonyították rájuk. Mindenesetre, »bár bűnösök voltak és a legsúlyosabb büntetést is megérdemelték«, a nerói »megtorlás« szörnyűségei miatt mégis »szánalom támadt [a nép körében], mivel nem a közjó érdekében, hanem egy ember kegyetlensége miatt kellett elpusztulniuk«. ¹⁴

Ezek azok a szigorú tények, amelyeket a szűkös forrásokból kihámozhatunk, és az egyháztörténeti kutatások figyelme ennél mélyebbre rendszerint nem is terjed. Ám e tények egyáltalán nem adnak magyarázatot két alapvető fontosságú kérdésre:

- a) Miképpen terjedt Nero figyelme *épp* a római keresztényekre?
- b) Miképpen alakulhatott ki a római keresztényekről Rómában *ennyire* gyálázatos vélemény?

E két kérdés természetesen korántsem független egymástól, sőt azt mondhatnánk, hogy csupán egyetlen kérdés két oldalát alkotják. Az alábbiakban tehát arra próbálunk választ keresni, hogy mi vezethetett a római keresztényeknek ehhez a szörnyű tragédiájához.

Mind az a tény, hogy a keresztényeknek rendkívül rossz híruk volt Rómában, mind pedig az, hogy Nero éppen a keresztények látványos kivégzésével akarta kiengesztelni Róma polgárait, nagyon is határozott okot, indokot, indítékot követel, és egyik sem lehet pusztán esetleges fejlemény, egyszerű szeren-

¹⁴ TACITUS, II. k., p. 420. (*Évkönyvek* XV.44). Abból, hogy a keresztényeket az »emberi nem gyűlöletével« vádolták, másrészt abból, hogy Róma polgáraiban szánalom támadt a keresztényekkel szemben, arra következtethetünk, hogy konkrétan magával Róma felgyújtásával egyáltalán nem is vádolták a keresztényeket (Suetonius például a két eseményt nem kapcsolja össze egymással). De ha így is van, ez nem jelenti azt, hogy ne tették volna *felelőssé* őket a város pusztulásáért.

csétlenség – egyik sem lehet a véletlen műve. Egy ennyire súlyos történelmi fordulat, egy ilyen *factum brutum* nem történik véletlenül. Sőt, mivel a keresztények sem arra nem adtak okot, hogy ennyire rossz hírük legyen, sem pedig arra, hogy tömeges és rendkívül kegyetlen kivégzésükkel akarja Nero kiengesztelni Róma népét, az embernek elkerülhetetlenül az a benyomása támad, hogy a kereszténységnek ez a lejárata és befeketítése, illetve pusztá létük kapcsolatba hozása Róma leégésével egy határozott *szándék, terv* és *akarat* műve volt, s ennek minősítésére csak a legenyhébb kifejezés a »rosszakarat« és a »rosszindulat«. Éppen ezért egy klasszikus és minden hasonló esetben felteendő alapkérdésre kell itt választ találnunk: *Cui prodest?*

Cui prodest?

Kiknek használ az, ha a keresztényekről igen rossz – ha nem egyenesen a lehető legrosszabb – vélemény alakul ki a római polgárokban? És kiknek áll érdekében az, hogy Róma leégésével kapcsolatban a közvélemény gyanúja és Nero figyelme a keresztényekre terelődjék, s ennek következményeképpen – hogy úgy mondjuk – egészen egyszerűen kiirtsák őket Rómából?¹⁵ Nyilvánvaló, hogy e csoportnak két alapkritériumnak kell megfelelnie:

- a) *közelről, igen jól* kell ismernie a kereszténységet;
- b) *lényegileg* ellenségesen kell hozzá viszonyulnia.

Nos, ez a kategória – kizárásos alapon – nem lehet más, mint a *zsidó ortodoxia*, azon belül is a *római zsidó közösség*.

Az összekötő láncszem: Poppaea Sabina

Ha ez a nézet pusztán csak egy elvi következtetésből fakadna, akkor is *valószínű történelmi hipotézisként* kellene kezelnünk, különösen annak fényében, hogy *nincs alternatívája*.¹⁶ Ám ezt a pusztán elvi következtetést számos történelmi tény magyarázza és indokolja. Ezeket az alábbiakban fogjuk szemrevételezni.

¹⁵ Érdemes itt idéznünk Suetoniust, aki Nero érdemeinek felsorolása közepette lakonikusan megjegyzi: »Kivégeztette a keresztényeket, ezt a káros új babonának hódoló népséget« (SUETONIUS, p. 246. [VI.16]).

¹⁶ Hogy nincs alternatívája, azt többek között éppen az mutatja, hogy *tényleg* nincs alternatívája, vagyis a profán és egyházi történelemtudomány meg sem kísérli, hogy más választ adjon a kérdésre. Természetesen az általunk javasolt választól is tartózkodik, s ezért az első keresztényüldözés *okaival* szemben kénytelen *teljes érdektelenséget* mutatni.

Ha feltételezésünk helyes, akkor a római zsidóknak valamilyen úton-módon befolyásuk kellett hogy legyen a birodalom legfelső döntési mechanizmusára, s ezen mindenekelőtt – ha nem kizárólagosan – Nero értendő. Ennek feltétele viszont az, hogy Neróval avagy közvetlen környezetével valamilyen – közvetett vagy közvetlen – kapcsolatban kellett állniuk. Az ilyen jellegű kapcsolatok kimutatása – éppen nemhivatalos, sokszor pedig egyenesen »konspiratív« jelleghűknél fogva – kétezer év távlatából csaknem lehetetlen vállalkozás lenne; nekünk azonban szerencsénk van, ugyanis konkrét tudomással bírunk valakiről, aki a római zsidó közösség és a császár között ezt a közvetítő feladatot elláthatta – s ez Nero második felesége, (*Augusta*) *Poppaea Sabina* volt.

Poppaea Nero második felesége volt. Első feleségét, a szép és erényes Octaviát, Claudius császár leányát 53-ban vette nőül. A házasság azonban diplomáciai házasság volt, és ennek megfelelően kapcsolatukat mindvégig a hideg távolságtartás jellemezte. Hamarosan feltűnt azonban a láthatáron egy olyan nő, aki az első pillanattól fogva varázslatos hatást gyakorolt Neróra: *Poppaea Sabina*.

Ekkoriban Poppaea Sabina még M. Salvius Othónak, Nero egyik barátjának volt a felesége. Otho már második férje volt Poppaeának; először egy római lovas vette nőül, akit azonban a házasságot követően Claudius császár felmentett tisztségéből. Mivel a nagyravágyó Poppaea nem akart osztozni bukott férje sorsában, ezért amint alkalma adódott, elvált tőle, s hozzáment a császári körökben is otthonosan mozgó világfihoz, Othóhoz. Otho azonban csak egy lépcsőfokot jelentett számára: ő császárné akart lenni.¹⁷

Poppaea Sabina éles eszű, szellemes, rendkívül vonzó nő volt, akinek fényűzéséről, pompaszeretetéről és pazarlásáról csodás történeteket jegyeztek fel. Rendszeresen samártejben fürdött, hogy bőre finomságát megőrizze, szépségét ugyanis eszköznek tekintette nagyravágyó terveinek megvalósításához.¹⁸ Ugyanakkor »erkölcstelen és kegyetlen«¹⁹ asszony hírében állt, akit egyedül saját érdeke vezérelt. Tisztában volt azzal, hogy a közötte és Nero közötti kapcsolat törvényesítése érdekében egyrészt el kell távolíttatnia férjét, Othót, másrészt – s ez volt a nehezebb feladat – Nerónak meg kell szabadulnia a császárnétól, Octaviától is. Ez utóbbi érdekében Poppaea megvesztegette Octavia egyik rabszolgáját, hogy az vádolja meg úrnőjét, miszerint Octavia megcsalja Nerót. Noha a vád nem nyert igazolást, s mindenki képtelennek tartotta, Nero elvált Octaviától, s rá néhány napra (62-ben) elvette Poppaeát. Poppaea azonban ezzel még nem

¹⁷ A sors iróniája, hogy Otho 69-ben kilencvenöt napra császár lett.

¹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban ÜRÖGDI, p. 192.

¹⁹ TACITUS, II. k., p. 444. (*Évkönyvek* XVI.7).

elégedett meg: mivel zavarta Octavia jelenléte Rómában, száműzette, végül pedig nem sokkal ezután – még ez évben – Neróval meggyilkoltatta.²⁰

Poppaeának kétségtelenül nagy befolyása volt a rossz irányba egyébként is könnyen befolyásolható, és nála 7-8 évvel fiatalabb Neróra, s kétségtelen az is, hogy Nero rajongott érte. Így az összeházasodásukat követő évben Poppaea elnyerte az »Augusta« címet. A császárnéi rangot azonban nem élvezhette hosszú ideig: 66-ban ugyanis Nero a viselő Poppaeát megrúgta, aki néhány nappal később az abortuszt követő gyermekági lázba belehalt.²¹

Nos, Poppaea Sabina úgynevezett »istentisztelő« avagy »istenfélő« (gör. *theoszebeia*, illetve *theoszebeia*) volt.

Az »istenfélők«

A zsidó vallás – etnikai kötöttsége miatt – általában idegenkedett a misszionarizmustól. Az első században mégis annak lehetünk tanúi, hogy a Római Birodalom területén sokak számára rendkívül vonzó lett, nem utolsósorban a missziós aktivitása miatt, hiszen a zsidóság talán éppen ekkor állt prozelitizmusa csúcán.²² E misszió következtében a pogányok közül igen nagy számban tértek át a zsidó vallásra. Ezeket *prozelitáknak* nevezték. A prozelitának – amennyiben férfi volt – körül kellett metélkednie, és akárcsak egy született zsidónak, az összes zsidó vallási-rituális szokást meg kellett tartania. Voltak azonban olyanok, akik »elfogadták a judaizmus teológiai és etikai tanításait, látogatták a zsinagógát, számos zsidó szertartást megtartottak«,²³ mégsem váltak formális értelemben zsidó vallásúvá: vagy azért, mert a fent említett feltételeket és követelményeket nem tudták volna teljesíteni, vagy azért, mert nem akarták vállalni az áttéréssel immár rájuk is kiterjedő általános megvetést, vagy pedig azért, mert – bizonyos állami funkciókat betöltő – római polgárokként egészen egyszerűen nem térhettek át.²⁴ Nos, ezeket az embereket nevezte a korabeli zsidó és keresztény irodalom »istenfélőknek«, »istenimádóknak«, »istentisztelőknak«.

²⁰ Vö. ÜRÖGDI, pp. 136–139. Poppaeának alighanem Seneca öngyilkosságba kényszerítésében is komoly szerepe volt (vö. TACITUS, II. k., p. 432. [*Évkönyvek* XV.61], továbbá ÜRÖGDI, p. 132).

²¹ Nero feltehetőleg egy felindult pillanatában rúghatta meg Poppaeát, s nem gyűlöletből, ugyanis halálát keservesen megszenvedte, és fényes temetést rendezett számára.

²² Vö. Mt 23,15: »Bejártátok a tengert és a szárazföldet, hogy egyetlen áttérőt szerezzetek...«

²³ *The Interpreter's*, III. k., p. 920.

²⁴ Voltak olyan időszakok, amikor a római polgároknak tilos volt áttérniük a zsidó vallásra.

Zsidó részről az istenfélők csupán »szimpatizánsnak« minősültek, és rituális értelemben gyakorlatilag ugyanúgy viszonyultak hozzájuk, mint a pogányokhoz. Így például Kornéliusz római százados előtt – aki pedig »az egész zsidó nép tanúsága szerint derék, *istenfélő* férfi« volt – Péter kénytelen volt szabadkozni amiatt, hogy egy zsidó embernek »mennyire tilos ... *idegennel* érintkeznie vagy vele tartania...« (ApCsel 10,22.28; vö. 11,3). Ennek ellenére némelyik istenfélő – mint például a kafarnaumi százados – a zsidóság iránti elkötelezettségében egészen addig ment, hogy zsinagógát építtetett a helység számára (vö. Lk 7,5).²⁵

Poppaea és zsidó kapcsolatai

Hogy Poppaea e kategóriába tartozott, azt Josephus Flavius határozottan kijelenti: »Poppea *istenfélő* [gör. *theoszebész* – »istentisztelő«] ... asszony volt.«²⁶ Mivel azonban Josephus soha nem használja a »prozelita« (*proszélütosz*) kifejezést,²⁷ s mivel a *theoszebész* kifejezést másutt²⁸ olyan pogány nőkkel kapcsolatban használja, akik *formálisan is* áttértek a zsidó vallásra, ezért akár arra is gondolhatunk, hogy Poppaea – inkább titokban, mint nyíltan – prozelita volt. Ennek azonban ellentmondani látszik *augusta* címe, amely nyilvánvalóan rengeteg olyan kötelezettséget rótt rá, amelyek összeférhetetlenek voltak egy jogi értelemben is zsidó ember számára megengedhető cselekedetekkel.²⁹ Bárhogyan is

²⁵ Könnyen elképzelhető, hogy mindkét római százados esetében hivatali beosztásuk és katonai rangjuk tette lehetővé az »istenfélők« kategóriájából a »prozeliták« kategóriájába való átlépést.

²⁶ JOSEPHUS 1966, p. 497. [XX.8.11].

²⁷ Vö. *The Interpreter's*, III. k., p. 928.

²⁸ Pl. JOSEPHUS 1966, p. 479. (XX.2.3).

²⁹ Ezzel szemben több dolog is valószínűvé, de legalábbis elképzelhetővé teszi azt, hogy Poppaea nem istenfélő volt, hanem prozelita. Itt mindenekelőtt arra hivatkozhatunk, hogy Poppaea – mint nemsokára látni fogjuk – legkevesebb *hónapokra*, de lehet, hogy *évekre* – sőt talán halála pillanatáig – maga mellett tartotta *Rómában* (!) a zsidó vallási hierarchia legmagasabb rangú emberét, a *jeruzsálemi* főpapot, illetve a jeruzsálemi Templom kincstárnokát. Márpedig az a tény, hogy e két magasrangú zsidó vezető és a császárné között szoros kapcsolat volt, arra utal, Poppaea nemcsak egyszerű istenfélőként szimpatizált a zsidó vallással, hanem formálisan is áttért.

Tovább valószínűsíti ezt az is, hogy a kereszténység első harminc-negyven évének pogánykeresztényei nagyrészt az istenfélők közül kerültek ki, illetve az istenfélők nagy része a számára minden szempontból kedvezőbb kereszténység mellett döntött. Ez azonban bizonyára nem mondható el a formálisan is megtért prozelitákról: ők ugyanis nyilvánvalóan hűségesek maradtak új vallásukhoz. Vagyis Poppaeát ennek alapján – éppen azért, mert belőle nem lett keresztény – *inkább* a prozeliták közé kell sorolnunk.

legyen, Poppaea elkötelezettje volt a zsidó vallásnak, s minden bizonnyal ennek egyik jeleként kívánságának megfelelően a római szokással ellentétben nem hamvasztatta el magát, hanem – a zsidó vallási előírásokkal összhangban – »il-latszerekkel kitömve bebalzsamozták«. ³⁰ A zsidó vallás ugyanis szigorúan tiltja a hamvasztást.

Egy »istenfélő« császárné számára elkötelezettsége a zsidó vallás – *ergo* a zsidó nép – iránt aligha maradhatott pusztán »magánügy«. Ennek az elkötelezettségnek nyilvánvalóan voltak politikai vetületei is, még ha e vetületek a nyilvános politikában nem is jelenhettek meg. Nem véletlen tehát, hogy Poppaea zsidó vallás iránti elkötelezettségének politikai megnyilvánulásairól nem a római történetírók emlékeznek meg (akiknek erről a dolog természetéből kifolyólag nem lehetett tudomásuk), hanem egy olyan zsidó ember, aki maga is *személyesen* ismerte Poppaeát: *Josephus Flavius*.

Josephus *A zsidók története* című munkájában arról számol be, hogy Agrippa király 61-ben vagy 62-ben a jeruzsálemi Templom közelében egy magas palotát építtetett, amelyről be lehetett látni a templomba. Ezt a zsidók természetesen felháborítónak találták, úgyhogy elhatározták, hogy a Templom és a palota közé egy még magasabb falat húznak. Fel is épült a fal, azonban nemcsak »a király pihenőhelye elől zárta el teljesen a kilátást, hanem a templomon kívül a nyugati oszlopcsarnok felől is, ahonnan ünnepnapokon a rómaiak figyelhették, hogy mi történik a templomban«. Ezen azonban már nemcsak Agrippa király, hanem Festus helytartó is felháborodott, úgyhogy elrendelték a fal lebontását. A zsidók azonban kérték, hogy az ügyben Nero dönthesse (nyilván ekkor már tudomásuk lehetett arról, hogy ha ügyük Nero elé kerül, az számukra csaknem biztos sikert jelent). A zsidók tehát küldöttséget menesztettek Neróhoz, aki »meghallgatta őket, és nemcsak a történeteket bocsátotta meg, hanem azt is megengedte, hogy a fal megmaradjon, mégpedig feleségre, Poppaea kedvéért, aki istenfélő asszony volt, és ezért *közbelépett* a zsidók érdekében«. ³¹

Kétségtelen, hogy ezzel szemben joggal lehet hivatkozni a császárnői funkciók és a zsidó vallási előírások összeférhetlenségére. De rendelkezünk egy ellenpéldával is, nevezetesen Eszter királyné esetével (lásd részletesebben lejjebb »A mitológiai előkép« című fejezetben), aki ámbár úgy utálta »dicsősége [királynői] jelvényét, ... mint a havi tisztuláskor beszennyezett ruhát« (Eszter 4,v), ennek ellenére mégis teljesítette a pogány királynő összes kötelezettségét. Vagyis egy bizonyos rangon felül – különösen ha a zsidó nép érdeke úgy kívánta – nem volt elképzelhetetlen az, hogy valaki zsidó létére külsőségekben idegen szokásokhoz alkalmazkodjék. Különösen is elnézhették neki ezt a zsidóság érdekében végzett felbecsülhetetlen szolgálataiért. Természetesen ha Poppaea prozelita is volt, csak titokban lehetett az.

³⁰ TACITUS, II. k., p. 444. (*Évkönyvek* XVI.6).

³¹ JOSEPHUS 1966, pp. 496–497. [XX.8.11]. Végül Josephus meglehetősen logikátlanul

A másik eset 63-ban történt, amikor Felix, Judea helytartója Josephus néhány barátját letartóztatta és Rómába küldte. Josephus, hogy kiszabadítsa őket, utánuk ment. Útközben hajótörést szenvedett, viszont ennek révén sikerült kapcsolatba kerülnie egy olyan emberrel, aki beajánlhatta őt a császári házba: »Eljutottam Dikaiarchiába, amelyet a rómaiak Puteolinak neveznek, és ott barátságot kötöttem egy bizonyos Alityros nevű, zsidó származású színésszel, aki kedves embere volt Nerónak; ennek a közvetítésével megismerkedtem a császár feleségével, Poppaeával, és most egyetlen gondom az volt, hogy eléje terjeszthessem kérésemet a papok szabadon bocsátása ügyében.³² Miután Poppaea közbenjárása sikerrel járt, hazautaztam.«³³

Tehát Poppaea a római prokurátor ellenében és a zsidók érdekében másodszor is sikeresen használta fel befolyását Nerónál. S ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy Tacitus szerint Poppaea volt »az őrzöngő császár legbizalmasabb tanácsadója«,³⁴ s hogy – mintegy tanácsadóként – maga mellé vette a zsidó főpapot (aki minden bizonnyal halálos ellensége volt a kereszténységnek) és a Templom legfőbb pénzügyi felelősét, akkor szinte elképzelhetetlen az, hogy a 64-es kereszténymészárlásban Poppaea és zsidó bizalmasai ne játszottak volna meghatározó szerepet. Hiszen ha egyszer Poppaea képes volt elérni azt, hogy Nero a zsidó érdekeket a római érdekek fölé helyezze, akkor mennyivel könnyebb volt azt elérnie, hogy Nero a zsidó érdekeket a keresztény érdekek fölé helyezze!

még hozzáteszi: »Poppaea azután útnak indította a tíz előkelő embert, de Helikást [a Templom kincstárnokát] és Izmaelt [a főpapot] túsokul [?] visszatartotta. Mikor a király [= Agrippa] erről értesült, a főpapi méltóságot az egykori Simon főpap fiára, Józsefre ruházta.« Egyrészt meglepő, hogy Poppaea bocsátja útjukra a zsidó küldötteket, másrészt ismét csak ő az, aki a küldöttség két tagját – nyilvánvalóan a két legtekintélyesebbet – visszatartja, úgyhogy Agrippa király kénytelen új főpapot kinevezni. Nyilvánvalóan Poppaea *nem* túsokként tartotta vissza őket, hiszen erre semmi oka nem lehetett. Sokkal valószínűbb az, hogy e két zsidó főembert – elsősorban a főpapot – azért tartotta maga mellett, hogy a legauthenticusabb forrásból részesüljön oktatásban. Mindenesetre Poppaeának *szüksége volt* e két magasrangú zsidó főemberre, és – talán akaratuk ellenére – maga mellett tartotta őket. Ez két dologra világít rá: egyrészt arra, hogy Poppaea kifejezetten komolyan vette új vallását, másrészt pedig arra, hogy a zsidó érdekek sokkal közvetlenebbül érvényesülhettek a római udvarban, mintsem azt első pillanatra gondolni lehetett.

³² Alityros nyilvánvalóan elsősorban nem Nerónak, hanem Poppaeának lehetett »kedves embere«.

³³ JOSEPHUS 1990, pp. 490–491. (*Önéletrajz* – Rómában).

³⁴ TACITUS, II. k., p. 432. (XV.61).

Az időrend

Ahhoz, hogy az összefüggéseket lássuk, mindenekelőtt az események kronológiáját kell tisztáznunk.

- 50 Claudius császár – Nero elődje – Nero anyjának, Agrippinának a sugallatára saját fiát mellözve adoptálja Nerót, s egyúttal *consullá* és *principes juventutis*-szá teszi.
- 53 Nero elveszi Claudius leányát, Oĉtaviát.
- 54 Nero anyja megmérgezteti Claudius.
- 54 Nerót a szenátus megválasztja az új császárnak (54. október 13.).
- 55 Az úgynevezett *quinquennium Neronis*, vagyis a nerói uralom öt éves aranykorának kezdete.
- 57 Nero megismerkedik Poppaeával, és titkos viszony kezdődik közöttük (az évszám csak hozzávetőleges).
- 59 Nero orgyilkossal megöleti anyját, Agrippinát.
- 62 Nero elválik Oĉtaviától.
- 62 Nero elveszi Poppaeát.
- 62 Nero Poppaea kívánságára megöleti a nem sokkal korábban száműzött Oĉtaviát (június 9.).
- 62 *A zsidók küldöttséget menesztenek Neróhoz a királyi palota és a Templom közé épített fal ügyében; maga Poppaea ismeretlen – ám feltehetőleg hosszú – ideig maga mellett tartja a jeruzsálemi Templom kincstárnokát és a főpapot.*³⁵
- 63 *Josephus római útja honfitársai ügyében, illetve megismerkedése Poppaeával.*
- 64 *Róma égése (64. július 18).*
- 64 *A római keresztények elleni irtóhadjárat (talán 64 ősze).*
- 65 Poppaea halála.
- 66 A zsidók felkelése Palesztinában.
- 68 Nero halála.

E kronológiából világosan kiderül, hogy a 62-től 65-ig terjedő négy év volt a zsidóság fénykora, s ez a négy év pontosan egybeesik a Nero és Poppaea közötti házasság intervallumával. És hogy, hogy nem, erre az időszakra esik az első birodalmi kereszténymészárlás is. Ezt megelőzően – mint ahogy azt Pál római fogságával vagy inkább házi őrizetével kapcsolatban is láthatjuk – Nero egyáltalán nem mutatott ellenséges magatartást a kereszténységgel szemben, és arra sincs egyetlen bizonyítékunk sem, hogy a Poppaea halálát követő időszakban folytatódott volna-e a keresztényüldözés.³⁶ Poppaea halálával, vagyis 65-től a

³⁵ A datálás bizonytalan, de Festus hivatali idejéhez köthető (60–62). Mindazonáltal mivel Josephus Poppaeát már császárnéként említi, s mivel Poppaea maga mellett tarthatta a zsidó nép két vezetőjét, minden bizonnyal már császárnénak kellett lennie. Ezért valószínűbb a 62-es évszám, sőt feltehető, hogy a küldöttség 62 őszén járt Rómában.

³⁶ Anélkül, hogy közvetlen összefüggést keressünk a római és jeruzsálemi események között, érdemes itt megemlítenünk, hogy a főpap felbujtására ezen időszak elején – 62-ben! – ölték meg Jeruzsálemben a jeruzsálemi egyház fejét, Jakabot is. Péter apostol feltehetőleg 64 és 67

zsidó érdekek már nem érvényesülhettek a császári udvarban, sőt, mivel a 66-os zsidó felkelés miatt a birodalom és a zsidóság közötti néhány éves jó viszony hirtelen megszűnt, csaknem biztosak lehetünk abban, hogy 65/66-ban az üldözések is megszűntek.³⁷

Az események rekonstruálása

Próbáljuk meg rekonstruálni az eseményeket.

64 júniusában Róma nagy része lángok martaléka lesz. Az általános elkeseredés közepette egyre jobban gyökeret ver Róma lakóiban az a gondolat, hogy a tűzvész nem lehet véletlen műve. A polgárok gyanúja fokozatosan Neróra, az egyébként is gyűlölt császárra terelődik. Nero, bármit is tesz, képtelen elterelni magáról a gyanút, mely egyre csak fokozódik. Tudja, hogy csak úgy képes a római tömegek gyűlöletét lecsillapítani, ha megnevezi a felelősöket – legyenek azok *közvetlenül* felelősek a gyújtogatásért, vagy közvetetten, analogikusan felelősek.³⁸ De kik legyenek azok? Nem elképzelhetetlen, hogy megfordult a fejében: a zsidókat, ezt a rómaiak által egyébként is gyűlölt népséget veti oda koncként az engesztelhetetlen tömegek elé.³⁹ De az is lehet, hogy ezt a megoldást eleve kizárta, hiszen minden bizonnyal tudomása volt arról, hogy felesége is félig-meddig közéjük tartozik, sőt felesége révén ő maga is sok zsidót ismerhetett. És ebben a helyzetben kaphatott Nero egy számára igen hasznos tanácsot: terelje a népharagot a keresztényekre.

Maga Nero feltehetőleg nemigen tudta, hogy mi az a kereszténység, és kik a keresztények. Ha hallott is róluk valamit, úgy vélhette: maguk a keresztények is zsidók, csak éppen keresztény zsidók. Ha Róma égése előtt egyáltalán meg tudta különböztetni a keresztényeket a zsidóktól, akkor erre a különbségre csak a felesége hívhatta fel a figyelmét, s csaknem biztosra vehetjük, hogy ez a megkülönböztetés a keresztények számára *csak* rosszat jelenthetett. Nero tanácsadói tehát – mindenekelőtt Poppaea (akinek viszont talán maga a főpap és a kincs-

között halt vértanúhalált Rómában, és Pál halálának évét is 64 és 67 közé szokták tenni.

³⁷ Ennek alapján Szent Péter és Szent Pál vértanúságának időpontját a 64-es vagy a 65-ös évre kell tennünk.

³⁸ A későbbi idők katasztrófái esetében legtöbbször a *közvetett* felelősséget hangsúlyozták: a különféle elemi és nem elemi csapások a keresztények jelenléte miatt sújtják az adott római régiókat.

³⁹ A rómaiak zsidóellenességével kapcsolatban lásd HUBER, I. k., pp 37–38. A zsidóellenes hangulatot még külön fokozhatta, hogy a római gettó a Tiberis túlsópartján volt, s így a tűzvész nem érthette el.

tárnok volt a tanácsadója) – minden valószínűség szerint a keresztényekre tereltek Nero figyelmét, hiszen ezzel kielégíthették régi vágyukat: az államhatalmat végre szembeállíthatták a kereszténységgel, másrészt pedig megszabadulhattak keresztény vetélytársaiktól. Elérkezett hát a kedvező alkalom, amikor – úgy hitték – leszámolhatnak a keresztényekkel.⁴⁰

Róma népe azonban, amely izzó gyűlölettel viseltetett a gyűjtogatónak hitt Nero iránt, aligha lehetett felkészülve arra, hogy gyűlöletének tárgyát egyik napról a másikra megváltoztassa, s egy olyan csoportra irányítsa, amelyet feltétlenül nem, vagy csak alig ismert. A keresztényellenes zsidó propaganda nyilván Rómában is működött már, de aligha lehetett ekkor még elég hatékony ahhoz, hogy egész Róma halálos gyűlöletét a keresztényekre irányítsa. A döntés és a kivitelezés között tehát Nerónak hetekre, sőt talán hónapokra lehetett szüksége. Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy mikor kezdődött el a pogrom, de Tacitus leírása sejteni engedi, hogy nem közvetlenül a tűzvészt követően, hanem talán hetekkel, sőt inkább hónapokkal utána. Nerónak tehát ki kellett alakítania egy új közvéleményt, miszerint a tűzvészért nem ő, hanem a keresztények viselik a felelősséget. Hogy e propaganda-munkában a római zsidó közösség lelkes, ámbar korántsem önzetlen segítségére számíthatott, az aligha vonható kétségbe. A keresztényekről, akiket addig csak általánosságban igyekeztek lejáratni és befeketíteni, most azt terjesztették, hogy mindenféle sötét üzelmet folytatnak, s hogy ilyen módon az ő Rómában való elszaporodásuk és a város leégése között ha nem is kauzális, de legalábbis analogikus kapcsolat van.

Vége – miután előkészítette a közvéleményt – Nero is elérkezettnek látta a pillanatot ahhoz, hogy lecsapjon a keresztényekre. S ezzel kezdetét vette a keresztényüldözések szomorú időszaka.

Róma keresztényellenességének okai

A történeti, egyháztörténeti munkák rendszerint több olyan általános tényezőt említenek, amely a rómaiak keresztényellenességét magyarázza. Mi a magunk részéről nem e tényezők pusztán létét vonjuk kétségbe, hanem elsődleges és meghatározó voltukat kérdőjelezzük meg. Vagyis nézetünk szerint ezek már inkább következmények, mint okok, s így nem annyira a keresztényellenesség és a keresztényüldözések létrejöttét, mint inkább *fennmaradását* magyarázzák. To-

⁴⁰ Hogy ez a zsidóknak valóban régi vágya volt, arra vonatkozólag lásd alább »A zsidó keresztényellenesség általános háttere«, illetve »A közvetlen előzmény« című fejezeteket.

vább ha megnézzük ezeket a tényezőket, azt kell látnunk, hogy azok mind-egyike más vallásokkal, más vallási formákkal is kapcsolatba hozható.

Ebből a szempontból a legvilágosabb jel kétségtelenül a keresztények titokzatossága, rejtőzködő vallásossága, amely alkalmat adott arra, hogy a tömegek fantáziáját megmozgassa, s hogy így a legvadabb képzeteket fűzzék hozzájuk (például vérfertőző promiszkuitás, emberevés, csecsemők feláldozása stb.).⁴¹ Nos, mindenekelőtt azt kell ezzel kapcsolatban látni, hogy a kereszténység elsősorban éppen az üldözések hatására vált »földalatti vallássá«. Az apostoli korban – vagyis az üldözéseket közvetlenül megelőzően – semmi nem mutat arra, hogy a kereszténység »földalatti vallásnak« indult volna; éppen ellenkezőleg: erősen missziós és populáris jellege miatt teljesen idegen volt tőle a rejtőzködés, a föld alá vonulás. A kereszténységet az üldözések kényszerítették föld alá (gyakran a szó szoros értelmében – lásd katakombák).

A másik fontos dolog, amit ezzel kapcsolatban látnunk kell, hogy a vizsgált időszak a misztériumvallások, misztériumkultuszok, a titkos beavatások virágkora. A kereszténység csupán *egyike* volt azoknak a vallásoknak vagy vallási-beavatási formáknak, amelyek elrejtőztek a világ szeme elől. Természetesen a kereszténység ellen felhozott vádak összefüggésben voltak titokzatosságával, ám az említett szörnyű vádak nem vezethetők vissza pusztán a titokzatosságra, hanem a háttérben még valami másnak is kellett lennie – nevezetesen a *rágalmazásnak*. A kereszténység föld alá vonulása a rágalmak következtében kialakuló üldözések elől kiváló alkalmat és lehetőséget kínált ellenségeinek arra, hogy a lehető legvadabb és legigaztalanabb vádakkal illessék, s hogy ezek a vádak belefészkelhessék magukat a tömegek tudatába. Magától értetődik, hogy a rágalmaknak a kereszténység zsidó ellenfeleitől kellett kiindulniuk, vagyis *azoktól, akik minden bizonnyal nagyon is tisztában voltak e vádak igaztalan voltával*.⁴²

⁴¹ Vö. *Görög apologéták*, p. 130–131. (Szent Jusztinosz, *II. Apológia* XX.180). Ezek a rágalmak egyébként sosem hangoztak el vádként hivatalos perekben (vö. VARGHA, p. 71), hanem csupán a keresztényellenesség népi szinten meglévő okai voltak. Hogy mennyire nem konkrétan elkövetett bűnök miatt üldözte a római hatalom a keresztényeket, azt világosan mutatja az a tény, hogy »míg a törvényes bűnvádi eljárásban a bűnét bevalló bűnös enyhébb büntetésre számíthat, addig a keresztény perekben a felrótt vétség letagadása biztosít büntetlenséget a múltra nézve« (VARGHA, p. 72).

⁴² Ennek egyik közvetett jele, hogy a keresztényekre »az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá« (TACITUS, II. k., p. 420. [*Évkönyvek* XV.44]), vagyis azt a vádat, amelyet általában éppen a zsidókkal szemben hangoztattak, s amelynek megalapozottságát a kérdés egyik legautentikusabb ismerője, maga Pál is elismerte (vö. 1Tesz 2,15: »[A zsidók] megölték az Úr Jézust, ugyanúgy, mint a prófétákat, üldöznek minket [keresztényeket] is, az Istennek sem tetszenek, és ellenségei minden embernek.«). Nos, éppen e vád *jellege és tartalma* mutatja zsidó eredetét: a

Ilyen módon a kereszténységet zsidó ellenfelek előbb föld alá kényszerítették, majd ezt az »underground« egyházat azzal vádolták, hogy – bűneit és erkölcstelenségeit rejtegetendő – rejtőzni igyekszik. Vagyis ezzel bezárult az az ördögi kör, amelyből az egyháznak hosszú időn keresztül nem sikerült kitörnie.

A kereszténység kétségtelenül *religio illicita* volt, vagyis törvényesen el nem ismert vallás. Ez nyilvánvalóan megmagyarázza a kereszténységgel szembeni *hivatalos intolerancia* tényét, ám ne feledkezzünk meg arról, hogy egyrészt a birodalomban tucatszámra virágoztak el nem fogadott vallási kultuszok – amelyeket persze szintén nem néztek jó szemmel –, másrészt pedig hogy a kereszténységet – *s egyedül* a kereszténységet – nemcsak hogy egyszerűen nem tolerálták, hanem véresen üldözték. Márpedig a hivatalos intolerancia és a véres üldözés között óriási szakadék tátong, amelynek áthidalására nem elégséges a *religio illicita* tényére hivatkozni.

A keresztényüldözés harmadik általános oka a keresztények távolmaradása volt a birodalmi kultusztól. Ez magától értetődően nem vált a kereszténység előnyére a Római Birodalomban, ám ne feledkezzünk meg arról, hogy maga a zsidóság sem volt hajlandó részt venni a birodalmi kultuszban. Kétségtelen, hogy a zsidó vallás – a kereszténnyel ellentétben – bevett, törvényes vallásnak számított, ám aligha a kereszténység volt az egyetlen olyan *religio illicita*, amelyik ugyanígy viselkedett.⁴³

Összefoglalóan tehát kijelenthetjük: ha lehettek is római szempontból megalapozott okai a rómaiak keresztényellenességének, ezek az okok egyrészt ko-

római zsidók ugyanis ilyen módon az ellenük irányuló vádakot egy másik csoportra irányíthatták rá. Vagyis két legyet ütöttek egy csapásra: a római tömegek rájuk nehezedő, s talán már-már pogrommal fenyegető ellenszenvének vitorlájából kifogták a szelet, s ugyanakkor Róma polgárainak figyelmét és gyűlöletét egy olyan csoportra sikerült átirányítaniuk, akikkel ők maguk kívántak leszámolni. S ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az ortodox zsidóság többek között éppen azért vált annyira kétségbeesett ellenségévé a kereszténységnek, mert az az ortodox zsidóság pogánysággal szemben tanúsított, megvetéssel és lenézéssel vegyes távolságtartását fokozatosan feladta. A fenti vádaknak a keresztényekkel szemben tehát egy igazi *farizeusi* elmében kellett megfogalmazódniuk. A zsidók már Krisztust is – a lehető legcinikusabb módon – azzal vádolták, amivel leginkább ők maguk voltak vádolhatók: Róma-ellenességgel.

⁴³ Ezzel kapcsolatban érdemes hivatkoznunk Vargha Dezsőre, aki kimutatta, hogy a keresztényeket valójában nem a birodalmi vallásgyakorlás avagy a császárkultusz megtagadásáért büntették, hanem e tagadást tekintették a tulajdonképpeni bűn legbiztosabb ismertetőjelének: nevezetesen annak, hogy az illető vádlott *keresztény*. A birodalmi kultusz megtagadása tehát nem büntetendő cselekménynek, hanem jelnek, sőt bizonyítéknak számított. A keresztények üldözésének oka ilyen módon nem római szempontból való vallásellenességük volt, hanem pusztán keresztény voltuk. Jól tudjuk ugyanis, hogy a rómaiak még az »istenek ellen való legvakmerőbb és legsértőbb beszédekét vagy írásokat sem büntették soha« (VARGHA, p. 19).

rántsem csak a kereszténységgel kapcsolatban merültek fel, másrészt korántsem adnak magyarázatot a kereszténység kegyetlen és véres üldözésére, harmadrészt pedig egy részüket át kell sorolnunk az okozatok közé. Ismételjük meg itt az egyháztörténész csodálkozó szavait: »Láthatólag nem volt szükségképpen oka annak, hogy a keresztények nem élvezhették a szokásos római toleranciát.«⁴⁴ Valóban, a rómaiaknak semmilyen inherens okuk nem volt arra, hogy keresztények tízezreit csaknem két évszázadon keresztül bármiféle konkrét bűn elkövetése nélkül halálba küldjék. Az események előtt értetlenül álló egyháztörténésznek azonban fel kellene tennie maga számára a kérdést: volt-e valamilyen szükségképpen oka annak, hogy az Emberfia sem élvezhette a szokásos római toleranciát?

A zsidó keresztényellenesség általános háttere

Miután láttuk, hogy a rómaiak keresztényellenességének vagy inkább keresztényüldözésének az okai mennyire megalapozatlanok és mondvacsináltak voltak, vizsgáljuk meg a zsidó keresztényellenesség hátterét. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi motiválhatta a zsidók kereszténygyűlöletét. Nos, először is a pusztá irigységet említhetjük. Egy, a zsidóság testéből kinövő irányzat fokozatosan eltávolodik zsidó gyökereitől, egyre-másra olyan nézeteket tesz magáévá, olyan szokásokat vesz fel, amelyek az eredeti zsidó környezetben idegenként, sőt bűnként, törvénytelenként hatnak, s mindezen felül ennek az irányzatnak még – *horribile dictu!* – sikere is van! Sőt, nem akármilyen sikere van, hanem történelmi léptékkal mérve szinte pillanatok alatt felnő a *prozelitizmusa csúcsán álló* Izraelhez; és ami még külön szálka az ortodox zsidóság szemében: az új vallás hívei többségét azok közül az *istenfélők* közül toborozza, akik ilyen vagy olyan okok miatt az ortodox zsidósághoz való végső elköteleződés lépését nem kívánták vagy nem merték megtenni, s akik gyakorlatilag ugyanazt a teológiai tanítást kapták új vallásuktól, mint a zsidó vallástól.⁴⁵

A zsidóság antikrisztianizmusának legmélyebben fekvő oka azonban véleményünk szerint az a felismerés volt, hogy a keresztény tanításban a zsidóságnak mint történelmi-politikai kategóriának lényegesen kisebb szerep jut, mint az ortodox felfogás szerint; úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kereszténység nem volt

⁴⁴ CHADWICK, p. 25.

⁴⁵ Természetesen nem feledkezünk meg egy fontos dologról. A keresztény misszió figyelme a prozelitákra és mindenekelőtt az istenfélőkre csak egy jó évtizeddel az Emberfia halála után kezdett kiterjedni, s eleinte a keresztények csak a zsidóknak hirdették az evangéliumot (vö. ApCsel 11,19).

annyira etnonacionális beállítottságú, mint az ortodox zsidóság, messianizmusa pedig korántsem volt annyira politikai jellegű, mint anyavallásáé.

A közvetlen előzmény

Az általános keresztényellenes háttérén kívül azonban volt a római zsidóknak közvetlen – helyi természetű – okuk is arra, hogy leszámoljanak a keresztényekkel.

Suetonius szerint egy bizonyos »Chrestos [Krisztus] bujtogatására [a római zsidók] szüntelenül zavarogtak«, s így azokat Claudius – 49 körül – kiutasította Rómából.⁴⁶ Természetesen a zsidókkal együtt a zsidókeresztényeknek is távoznuk kellett a városból, és minden bizonnyal ekkor hagyta el Rómát Pál két későbbi munkatársa, Aquila és Priscilla is (vö. ApCsel 18,2). A zsidók – ortodoxok és keresztények – vagy szépen lassan visszazivárogtak, vagy 54-ben, Claudius halálával tértek vissza Rómába.

De vajon mik lehettek ezek a »zavargások«, amelyek végül is a római hatóságokat oda vezették, hogy az egész zsidó közösséget kiutasították Rómából? Aligha lehetett szó nyilvános és erőszakos összetűzésekről. Ha talán voltak is ilyenek, azok csak marginálisak lehettek, hiszen a római törvények erre nem adtak lehetőséget, és az önbíráskodást – különösen az Örök Városban – szigorúan büntették. István diakónus esete például Rómában elképzelhetetlen lett volna. A zavargások alighanem abban álltak, amit az Apostolok Cselekedeteiből és különösen Szent Pál életéből is megismerhettünk: az ellenfelek egymást igyekeztek denunciózni a római hatóságok előtt, vagyis ez utóbbiakat eszközként próbálták felhasználni belső viszályaik eldöntésében.⁴⁷ A hatóságok azonban az egészet zsidó belviszálynak tekintették, s minthogy e kérdésben nem tudtak – és feltehetőleg nem is akartak – dönteni, a problémát radikálisan oldották meg: a civakodó feleket kiutasították Rómából.

Noha a kiutasítottak között éppúgy voltak ortodox zsidók, mint zsidókeresztények, az előbbieken nyilvánvalóan az a vélemény alakult ki, hogy őket a keresztények miatt űzték ki Rómából. Tulajdonképpen e nézetet fogalmazta meg Suetonius is (a római zsidók »Chrestus bujtogatására« zavarogtak), ami arra enged következtetni, hogy a római közvéleményben az események zsidó interpre-

⁴⁶ Vö. Suetonius, p. 224. (*Claudius* 25).

⁴⁷ Vö. ApCsel 18,12kk. Hogy a viszálykeltésben melyik fél játszhatta a vezető szerepet, az nemsokára nyilvánvalóvá fog válni.

tációja terjedt el.⁴⁸ Magától értetődik, hogy a Rómába visszatérő zsidók csak az alkalmat keresték, hogy revansot vehessenek. S a tűzvész szerencsés egybeesése azzal, hogy egy rendkívül magas rangú pártfogót találtak maguk számára az udvarban, kiváló alkalmat kínált erre: végre sikerült a római hatóságok figyelmét a keresztényekre terelni.⁴⁹

A módszer kidolgozása

Ha pusztán ez lenne az egyetlen olyan eset, amikor a zsidók a keresztények ellen a birodalmi hatóságokat vették igénybe, és amikor a római hatóságok előtti rágalmazás és a denunciació módszerével éltek, a Nero-féle keresztényüldözésnek – mint egyedi, ámár nagyon is indokolt és erősen valószínűsíthető esetnek – a zsidó háttérre vonatkozó következtetéseink akkor is bőven megállnák a helyüket. Erről azonban szó sincs, éspedig olyannyira nincs, hogy ami 64-ben Rómában történt, *lényegét tekintve* számos alkalommal már korábban is megtörtént – mint ahogy ezt követően is megtörtént még jó néhány alkalommal. Tulajdonképpen a keresztényüldözések forгатókönyvszerűen zajlottak: mivel a zsidók elvakult kereszténygyűlöletüket nem tudták törvényes keretek között kiélni, a római hatóságokkal igyekeztek elvégeztetni azt, amit ők szerettek volna csinálni a keresztényekkel. Ennek érdekében a két legfőbb módszerük a rágalmazás és a feljelentés volt.

⁴⁸ Ez a tény jól mutatja a zsidó keresztényellenes propaganda hatékonyságát.

⁴⁹ Itt hipotetikusán az események egy másfajta interpretációjáról is illene megemlékeznünk. Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy az ördögi ötlet – hogy tudniillik egy adott csoportra kell terelni a gyanút és őket kell feláldozni – nem Nero fejéből pattant ki egyfajta szükségmegoldásként, hanem ellenkezőleg: a zsidók számára Róma leégése és a lakosság elégedetlensége pusztán kiváló alkalom volt arra, hogy leszámoljanak a keresztényekkel. Ez esetben az – időben – elsődleges szempont nem a bűnbakkeresés volt, aminek következtében aztán a császár figyelme többé-kevésbé esetlegesen a keresztényekre terelődött, hanem a keresztényekkel való leszámolás igénye, amelyhez a Rómában kialakult helyzet szolgáltatta a megfelelő alkalmat. Érdeemes ezzel kapcsolatban Tacitus soraira hivatkoznunk, aki szerint Róma polgáiraiban a keresztényekkel szemben »szánalom támadt, mivel nem a közjó érdekében, hanem *egy ember kegyetlensége miatt* kellett elpusztulniuk« (TACITUS, II. k., p. 420. [*Évkönyvek* XV.44]). Részint e kijelentés alapján, részint pedig annak fényében, hogy Suetonius két külön fejezetben említi Róma égését és a keresztények lemészárlását, és a két eseményt egyáltalán nem hozza oksági összefüggésbe, joggal gondolhatunk arra, hogy Róma égése és a nerói pogrom között nem is volt igazi oksági kapcsolat, hanem a keresztények lemészárlása inkább egy – a *panem et circenses* jegyében álló – nagyszabású nyílt színi *performance* volt, amelyre a tűzvész csupán ürügyet szolgáltatott.

A keresztények zsidók általi üldözését már az Emberfia is előre látta: »Ha valamelyik városban üldöznek benneteket, meneküljetek a másikba, mert biztosan nem járjátok végig *Izrael városait*, amíg az Emberfia el nem jön« (Mt 10,23). A keresztényeknek azonban végül is át kellett lépniük Izrael határait is, és e határokon kívül már nem állt módjában a zsidóságnak olyan módon üldöznie a keresztényeket, mint Izrael területén (bár – az egyik korabeli zsidó átokformula kifejezését használva – a »jogbitorló birodalom« miatt ezt otthon is csak korlátozottan tehette). Igazán tehát csak ekkor vált a rágalmazás a zsidó keresztényellenes tevékenység legfőbb és meglepően hatékony eszközévé.⁵⁰

Mindjárt a legelső eset, nevezetesen az Emberfiáé, tipikusan ezt a forogatókönyvet példázza: »Most fölme gyünk Jeruzsálembe. Ott a főpapok és az írástudók kezére adják az Emberfiát. *Azok* halálra ítélik, és *kiszolgáltatják* a pogányoknak, hogy kigúnyolják, megostorozzák és keresztre feszítsék« (Mt 20,18k). Az Emberfiának a római hatóságokkal semmi dolga nem volt, s így nekik sem volt okuk arra, hogy eljárjanak ellene. Ellenben a helyi zsidó politikai és – elsősorban – vallási vezetés szemében az Emberfia kezdettől fog szállka volt, s csak a kedvező alkalmat keresték, hogy eltehessek láb alól (vö. Mt 26,3–5). Mindazonáltal tisztában voltak azzal, hogy ez a rómaiak közreműködése nélkül nem lehetséges, mert csak nekik van joguk halálbüntetés kiszabására és végrehajtására. Így hát kieroszakolták a helyi római prokurátortól, Pontius Pilatustól, hogy feszíttesse keresztre. Az ősegyházi ige hirdetés nem is hagyott kétséget afelől, hogy kik az Emberfia tulajdonképpeni gyilkosai: »*Izraelita férfiak!* – mondja Péter pünkösdi prédikációjában. ... A názáreti Jézust ... az Isten elhatározott terve szerint kiszolgáltattátok, és gonosz kezek által keresztre feszítve eltették az útból« (ApCsel 2,21–23; vö. 3,13–15; 5,30).⁵¹

⁵⁰ Hogy mennyire hatékony volt, azt éppen az mutatja, hogy a legkiválóbb római fők – Tacitus, Suetonius – is áldozatul estek neki, vagyis a kereszténység rágalmazói még őket is sikeresen manipulálták.

⁵¹ Manapság – főként zsidó részről – egyre többen kérdőjelezik meg »Jézus perének« tradicionális interpretációját, ám ezek a próbálkozások sajnálatos módon nemcsak infantilis logikájukkal tűnnek ki, hanem gyakran az önmagukért beszélő tények tudatos meghamisításával is. Ez utóbbira kiváló példát kínál Pinchas Lapide és Ulrich Luz szerzőpáros munkája, *A zsidó Jézus*, melynek 82. oldalán a következő mondat található: »Az alapvető tények, amelyek [a] zsidóellenes polémia mögött rejtőznek, a figyelmes olvasó számára mégis szembeszökőek: Jézust római katonák tartóztatták le (Mk 14,43).« Nos, a hivatkozott rész (Mk 14,43) így szól: »Míg beszélt [Jézus], odaért Júdás, egy a tizenkettő közül s vele karddal és *doronggal* felfegyverkezve egy csapat, amelyet a *főpapok, írástudók és vénék* küldtek ki.« A történetet lényegileg ugyanígy írja le Máté (26,47), Lukács (22,47.50.53), sőt még János is (18,3.10–12). Ráadásul az a tény, hogy az elfogott Emberfiát először nem a római, hanem a zsidó hatóságok elé vitték, teljesen egyértelművé teszi, hogy az elfogási akció *nem római kezdeményezésű és nem római kivitelezésű volt.*

A módszer és az eljárás, melyet itt alkalmaztak először a zsidók, prototípusává vált a későbbi keresztényüldözéseknek mindazokon a területeken, ahol a zsidók nem, vagy csak korlátozottan rendelkeztek önálló büntetési lehetőséggel.

A zsidók keresztényüldöletének – és ebből kifolyólag keresztényüldözésének – egész sereg megnyilvánulásáról tudósít az Újszövetségi Szentírás, elsősorban pedig az első egyháztörténeti munka, az Apostolok Cselekedetei.⁵² Nem sokkal az első pünkösdt követően Pétert és Jánost lefogták és megfenyegették, hogy »ne tanítsanak Jézus nevében«. Ezúttal azonban megúszták ennyivel (vö. ApCsel 4,1–22). Ezt követően azonban ismét elfogták az apostolokat, de most már vesszőzéssel adtak nyomatékot szavuknak (vö. ApCsel 5,17–42). Ám az apostoli egyház első komoly üldözése a zsidó politikai és vallási vezetés részéről István diakónus elfogatásával vette kezdetét. A módszer itt már a maga kiforrott állapotában jelenik meg: »Embereket fogadtak fel, hogy állítsák: ›Hallottuk, amint káromló szavakkal illette Mózeszt és az Istent« (ApCsel 6,11). Vagyis *hamis tanúkat vásároltak*, akiknek az volt a feladatuk, hogy *megrágalmazzák* Istvánt, hogy aztán ez alapján elítélhető legyen. Ezúttal még nem igyekeztek a rómaiakkal törvényes módon elintéztetni Istvánt, hanem maguk oldották meg a helyzetet törvénytelenül: kivitték a városon kívülre és ott meglincselték (akárcsak harminc évvel később Jakabot). Az ekkor kitört üldözés elől menekültek a tanítványok Judea félreeső vidékeire és Szamaria biztonságosabb területére (vö. ApCsel 8,1).

Pál megtérése előtti működéséből jól láthatjuk, hogy milyen módon állt hozzá a zsidó vallási vezetés a keresztényekhez. Egyes buzgó farizeusok – mint például Pál – nem elégedtek meg azzal, hogy Jeruzsálem és Palesztina területén üldözzék a keresztényeket, hanem felkeresték a környék zsidó diaszpóráit is, hogy az ott talált keresztényeket elfogják és Jeruzsálembe hurcolják (vö. ApCsel 9,2). Erre nyilván azért volt szükség, mert Jeruzsálemben bizonyos korlátok között saját kényük-kedvük szerint bánhattak velük, míg az idegen területeken nem, noha törvényes kivégzésükre Jeruzsálemben is csak a római hatóságoknak volt joguk (mint az Emberfia esetében láthattuk). Jeruzsálemben a keresztényekre a saját hatáskörben kiszabható legsúlyosabb törvényes büntetést igyekeztek kiróni: a börtönbüntetést (vö. ApCsel 26,10). Kivégzés (megkövezés) csak lincselésszerűen és elvéve fordulhatott elő, és akkor is a római hatóságok tudta nélkül. A zsidó hatóságok célja természetesen ugyanaz volt, ami nem sokkal később a római hatóságoknak is céljává vált: megtagadtatni a keresztényekkel

⁵² John J. KILGALLEN »Persecution in the Acts of the Apostles« című tanulmányában részletesen foglalkozik a kérdéssel.

Krisztust, rábírní őket arra, hogy eltántorodjanak hitüktől. Itt még a módszerek is kísértetiesen hasonlítanak a későbbi római módszerekhez: kínvallatással igyekeztek a názáreti Jézus, a Krisztus *káromlására* kényszeríteni a keresztényeket (vö. ApCsel 26,11)⁵³ – akárcsak később, Bar Kochba idejében. A kínvallatás – vagy egyszerűen csak büntetés – legális módszerei közé tartozott a megostorozás (vö. Mk 10,39) és a megbotozás.⁵⁴

Az idősebb Jakab kivégzése ugyan nem a zsidó vallási vezetőkön múlt, mert hiszen az a Heródes Antipász végeztette ki, akit az Emberfia »rókának« nevezett, s aki sok tekintetben szemben állt a legitim zsidó vallási vezetéssel – ám tetteivel mégis elnyerte a zsidó vallási vezetők tetszését (vö. ApCsel 12,3).

Az Apostolok Cselekedeteinek Saul-Pállal foglalkozó húsz fejezete (9–28) tulajdonképpen *tárháza* a zsidó keresztényüldözés dokumentumainak és módszereinek, s ezekből kiválóan megismerhetjük azokat az aljas módszereket, amelyekkel a zsidó politikai-vallási vezetés megpróbálta mindenáron ellehetetleníteni a korai kereszténységet.

Amint felismerték a damaszkuszi zsidók, hogy a keresztényüldöző Pálból keresztény Pál lett, rögtön rájöttek arra is, hogy ez milyen veszélyeket rejt magában. Így hát legjobbnak látták eltenni láb alól (vö. ApCsel 9,24). Itt egyszerű gyilkosságra avagy törvénytelen lincselésre gondolhatunk – mint István esetében –, hiszen a damaszkuszi zsidóknak nem volt lehetőségük arra, hogy Pált – különösen Damaszkuszban – törvényesen elítéljék és kivégezzék. Természetesen aligha lehet kétségünk afelől, hogy ha erre lehetőségük lett volna, nem sokat gondolkoztak volna. Pálnak tehát itt volt alkalma először saját bőrén tapasztalni azt a bánásmódot, amelynek néhány héttel korábban még ő volt az egyik fő exponense – s ugyanakkor itt volt alkalma először élvezni a római jogrend előnyeit is. Nyilván ő is tisztában volt azzal, hogy egy szabad zsidó államban élete fatalkát sem ért volna.

Antióchiában Pálnak először igen nagy sikere volt, de a zsidók hamar felismerték, hogy nem az ortodox tanítást vallja. Amikor Pál a megérkezését követő második szombaton is elment a zsinagógába, hogy tanítson, még többen gyűltek össze, és a többletet bizonyonnyal elsősorban az istenfélők adták (vö. ApCsel 13,48). Ezért aztán »amikor a *zsidók* meglátták a nagy tömeget, irigység fogta el őket, s *rágalmakat szórva* próbálták Pál szavait meghazudtolni« (ApCsel 13,45). Azonban csakhamar felismerték, hogy ilyen módon nem érnek el sikert, így hát

⁵³ Ne feledkezzünk meg arról, hogy ezek a keresztények, akiket a zsidó hatóságok keze elért, *csak* zsidókeresztények voltak, tehát olyanok, akik a zsidó *néphez* tartoztak.

⁵⁴ Vö. 2Kor 11,24: »A zsidóktól öt ízben kaptam egy híján negyvenet, háromszor megbotoztak, egyszer megköveztek« – írja Pál.

még aljasabb módszerekhez folyamodtak: »...*felbujtották* az előkelő vallásos asszonyokat meg a város tekintélyesebb férfiain, és üldözést szítva Pál és Barnabás ellen elűzték őket a városból« (ApCsel 13,50). Vagyis miután Pál és társai közvetlen, szemtől-szemben való rágalalmazásával felsültek, a hátuk mögött kezdték rágalmazni őket. Ehhez – mint tömegbázist – elsősorban Antióchia istenfélő nőit használták fel,⁵⁵ másodsorban pedig a város *vezetőit*, akik előtt nyilván kellőképpen befeketítették Pált és Barnabást.

Ikóniumban is hasonló eset történt: »A ... *zsidók felizgatták* és a testvérek ellen lázították a *pogányokat*« (ApCsel 14,2). Ez odáig fajult, hogy a felizgatott »pogányok és a zsidók vezetőikkel együtt arra készültek, hogy bántalmazzák, sőt megkövezzék őket« (ApCsel 14,5).

A lisztrai események is a fent már megismert forгатókönyv szerint zajlottak, azzal a különbséggel, hogy itt az események mozgatóinak szerepét nem a lisztrai zsidók játszották, hanem az antióchiai és ikóniumi zsidók, akik képesek voltak Pál és Barnabás után menni (kb. 50, illetve 200 km!), csak hogy ott se hirdethessék nyugodtan a Krisztust. Ezek az idegenből jött zsidók »úgy fellázították a [nyilván elsősorban zsidó] tömeget, hogy megkövezték Pált« (ApCsel 14,19). Vagyis – mint ahogy azt a kivégzési módszerből, a megkövezésből láthatjuk – ezúttal a zsidók nem tudták magukat megtartóztatni, és lincselésszerűen akarták megölni Pált. Feltehetőleg ugyanis Lisztrában nem sikerült a pogányokat ellenük fordítani, hiszen egy csodatettük miatt az ottani lakosok isteneknek tekintették őket, sőt áldozatot akartak nekik bemutatni (vö. ApCsel 14,8–18). Egyébként valószínűleg ez lehetett a zsidók előtti rágalmazás *ürügye* is: vagyis azt terjeszthették Pálról, hogy istennek tartja magát és áldozatot mutat be magának.

Legközelebb Tesszalonikában kellett Pálnak és kísérlőinek szembenéznie a keresztényellenes zsidók fondorlataival. A zsidók most is »csödületet támasztva felizgatták a várost«, de ezúttal még »összeszedték a *börtöntöltelék népséget*« is (ApCsel 17,5) – nyilván, hogy velük végeztessék el a »piszkos munkát«.

⁵⁵ Az a tény, hogy a zsidók a város előkelő istenfélő asszonyait és tekintélyesebb férfiain igyekeztek felbujtani, rávilágít egy-két érdekes dologra. Először is arra, hogy a zsidó istenfélők többsége a nők közül került ki, sőt az előkelő nők között a zsidó vallás egyfajta divat lehetett (vö. ApCsel 17,4; továbbá érdemes itt Poppaeára gondolnunk: nehéz elképzelni, hogy ezt a számító és kegyetlen teremést jámbor istenfélelme vitte az istenfélők közé). Ugyanakkor ezeknek az előkelő asszonyoknak tekintélyes férjeik voltak (mint Poppaeának Nero) – s ezzel máris előttünk áll az a mechanizmus, amelynek során a zsidók a keresztények ellen fordíthatták a római államhatalmat.

Egyfelől azzal vádolták őket, hogy »szembeszállnak a császár parancsaival, hangoztatták, hogy más a király, Jézus« (ApCsel 17,7),⁵⁶ másfelől pedig egy olyan váddal illették őket, amely kísértetiesen hasonlít a későbbi, nerói és a nerói üldözéseket követő vádakra: »világfelforgatók« (ApCsel 17,7).

Szerencsére Pál és társai még idejében el tudtak menekülni Tesszalonikából, s így a zsidók által felizgatott csöcselék haragja már nem sújthatott le. Bereában, a hová elmenekültek, nem találtak ilyen ellenséges hangulattal, úgyhogy nyugodtan tudták hirdetni az igét. De amint zsidó ellenfeleik megtudták, hogy Pál Bereába ment, oda is utánamentek, »és ott is *felizgatták a tömeget, és nyugtalanságot szítottak*« (ApCsel 17,13).

A következő helyszín Athén, s egyúttal Athén az egyetlen olyan város, ahol missziós útjai során Pált nem érte zsidó üldözés. Athénból Pál Korintusba ment, ahol hosszú ideig viszonylag nyugodt körülmények között működhetett. Igaz, hogy a zsidók nagy része már eleinte is szembefordult vele (vö. ApCsel 18,6), viszont a zsinagóga elöljárója – Kriszpusz – egész háza népével együtt megtért. Ez egyúttal azt jelentette számára, hogy elöljárói tisztéről le kellett mondania, ugyanis később már Szosztenész, az új elöljáró az, akinek a vezetésével Pált a korintusi zsidók Gallió, a római helytartó elé hurcolják, hogy – *akár csak Pilátus Krisztust* – a római államhatalom ítélje el őt. Gallió azonban felismerte, hogy itt zsidó vallási belügyről van szó, s így elhárította magától a döntést.

Itt azonban egy érdekes momentumra kell felhívni a figyelmet, amely fényt vet a történelem háttérére. Miután ugyanis Gallió kijelentette, hogy vallási kérdésekben nem kíván bírót lenni, »elkergette őket bírói széke elől. Erre a görögök nekiestek Szosztenésznek, a zsinagóga elöljárójának, és ott a bírói szék előtt agyba-főbe verték. De Gallió mit sem törődött vele« (ApCsel 18,16k). Nos, a szöveg fentebb nem tett említést görögökről. Kik lehetnek vajon ezek a görögök? Aligha istenfélők, akik a zsidókkal együtt a prokonzul elé citálták Pált, hiszen nekik Gallió ítélete miatt nem lett volna okuk megtámadni Szosztenészt. Ezek a görögök minden bizonnyal egyszerű pogányok voltak, mégpedig aligha nem a város alsóbb osztályából valók – Korintus söpredéke –, hiszen a magukra adó polgárok aligha ragadtatták volna el magukat annyira, hogy helytartójuk színe előtt agyba-főbe verjék Szosztenészt. Nyilván a szokásos módon felizgatott csöcselék volt ez, akik abban a reményben hurcolták Pált Gallió elé, hogy ott »jó kis buli« lesz. Minthogy azonban reményükben csalódniuk kellett, s mint-

⁵⁶ Vö. Jn 19,12. »...aki királlyá teszi magát, ellene szegül a császárnak« – mondták figyelemzetőleg Pilátusnak Jézus zsidó ellenfelei.

hogy éppen Szosztenész volt az, akit Gallió elmarasztalt – tudniillik azért, mert fölöslegesen zaklatta őt –, a csőcselék nekiesett, és rajta töltötte ki bosszúját. Vagyis ez azon kevés eset közé tartozik, amikor a zsidó ármánykodás ellenkező irányban sült el.

A következő színhely Efezus. Itt Pálnak elsősorban nem a zsidókkal gyűlt meg a baja, hanem a görögökkel, ám ennek hátterében – mint fentebb már utaltunk rá – pusztán gazdasági okok álltak: Pál tanítása a helyi kézművesek gazdasági érdekeit sértette (vö. ApCsel 19,25–27). Hogy azonban az események eszkalálódása ezúttal sem volt mentes a keresztényellenes zsidó ármánykodástól, arra a leírás egyik homályos helyéből következtethetünk. A város elsősorban pogány polgárai ugyanis egy alkalommal »egy emberként a színházba rohantak, s ... Pál kísérőit is magukkal vitték. ... Pál is a nép közé akart menni, de a tanítványok nem engedték. ... Ott ugyanis összevissza kiabáltak, az egész gyűlés csupa izgatottság volt, *a legtöbbje azt sem tudta, miért verődtek össze*. Végül a tömegből előcitálták Sándort, akit a zsidók előretuszkoltak. Sándor intett a kezével, hogy meg akarja magyarázni a népnek a dolgot. De amikor észrevették, hogy zsidó, lármázni kezdtek...«, és végül is beléfojtották a szót (ApCsel 19,29–30.32–34). Sándorról a *New Jerome* a következőképpen ír (44:100): »Szándéka nem világos, de egyfajta előre vetített védekezésnek arról akarhatta hallgatóságát meggyőzni, hogy a zsidóknak semmi közük a megvádolthoz.« Sándor tehát nem keresztény volt, hanem zsidó. Nyilván nem szívesen vállalta a szóvivői feladatot, és tartott a népharagtól, de hittestvérei előretuszkolták. Nézetünk szerint azonban aligha kívánhatott megállni a pusztai védekezésnél: Pál távozásának kikényszerítése bizonyosan az ő érdekük is volt, vagyis minden bizonnyal azt is hangsúlyozni szeretne volna, hogy ez az ember és tan számukra is éppoly terhes és vészt hozó, mint a görögök számára. Természetesen nem akarunk ebből a szűkös információból mélyreható következtetéseket levonni, de az eddigi esetek felbátorítanak bennünket arra, hogy megkockáztassuk: a csődület előidézésében, a lincshangulat kialakulásában a zsidóknak is lehetett szerepük, de legalábbis kihasználta és még tovább gerjesztette azt, csak közben ügyeltek arra, nehogy a népharag rájuk is átterjedjen – legalábbis az a tény, hogy a színházi csődületben zsidók is jelen voltak, erre enged következtetni. Ezt azonban csak részben sikerült elérniük, és Sándor révén akarták magukat teljesen tisztázni.

Macedóniával és Milétusszal kapcsolatban csak általánosságban került felszínre a probléma: Görögországban Pál »három hónapot ... töltött, ám a zsidók *cselt szöttek ellene*« (ApCsel 20,3), s ezért onnan is távoznia kellett. Milétuszban pedig így szólt az efezusi presbiterekhez: »...szolgáltam az Úrnak ... mindenfelől

szorongattatva, a szomorúságok és megpróbáltatások közepette is, amik a zsidók *áskálódásai* folytán jutottak osztályrészemül» (ApCsel 20,19).

Mielőtt még Pál Jeruzsálembé ért volna, egy Agabusz nevű próféta arra figyelmeztette, hogy a zsidók Jeruzsálemben megkötözik és *kiszolgáltatják a pogányoknak* (vö. ApCsel 21,11). Vagyis ugyanaz történik vele, mint Krisztussal.

Pál többé-kevésbé sikeresen tért ki a zsidók ellene szőtt cselei, áskálódásai, rágalmozásai elől szerte a Római Birodalomban. Jeruzsálemben azonban – mint ahogy Agabusz jövendölte – nem kerülhette el végzetét. Amikor »az ázsiai zsidók meglátták Pált a templomban, ... *felizgatták* a tömeget. Kezet vetettek rá és elkezdtek kiabálni« (ApCsel 21,27). Már éppen azon voltak, hogy helyben meglinccselik, sőt már elkezdték verni, amikor az utolsó pillanatban a római helyőrség katonái kiszabadították a zsidók kezéből. S amikor a csapat vezetője afelől tudakozódott, hogy mi a bűne Pálnak, a tömeg – amely Krisztusnak Pilátus előtt azt ordította: »Keresztre vele!« – Pálnak azt ordította: »Halál rá!« (ApCsel 21,36). Mivel a zsidók nem tudták elérni a római hatóságoknál, hogy Pált kivégezzék, elhatározták, hogy mindaddig nem vesznek magukhoz ételt és italt, amíg saját kezűleg meg nem gyilkolják. Hogy tervüket végre tudják hajtani, azt eszelték ki, hogy miközben Pált az egyik helyről a másikra viszik, megrohanják és megölik. A rómaiak azonban neszét vették a készülődő akciónak, s így Pált kimenekítették a városból. De zsidó ellenségei még ekkor sem nyugodtak: Fesztest, a helytartót *könyörögve kérték*, hogy hozassa Pált Cezáreából Jeruzsálembé, mert »kitervelték, hogy útközben törbe ejtik és megölik« (ApCsel 25,3). Azonban ez a fondorlatos akció sem vezetett eredményre. Pál a császárhoz fellebbezett, s így Rómába vitték.

Az ApCsel 28,22 szerint a római zsidók Pálról ekkor még nem hallottak, csak azt tudták »erről a felekezetről, hogy mindenütt ellenzésre talál« *a zsidók között*. Ez a beállítás azért különös, mert a római egyház már Pál római útja előtt tekintélyes lehetett – mint ahogy arra például Pál rómaiakhoz írt leveléből is következtethetünk (vö. pl. Róm 1,8: »Hitetekről az egész világon dicsérettel szólnak.«⁵⁷). Így hát nehezen hihető el, hogy a római zsidó közösség vezetői ne találkoztak volna már szemtől szembe a keresztény tanítással, hanem csak hallomásból értesültek volna felőle.⁵⁸ Mindenesetre az bizonyosnak látszik, hogy

⁵⁷ Nem elképzelhetetlen, hogy e mondat célzás akar lenni azokra a megpróbáltatásokra, amelyeket a római keresztényeknek a 49-es eseményeket megelőzően vagy azok következményeképpen a zsidóktól kellett elviselniük.

⁵⁸ A magunk részéről valószínűsítjük, hogy az Apostolok Cselekedeteinek e mondatával Lukács azt a hitet akarta kelteni, hogy a római egyház gyakorlatilag Pálra vezethető vissza. Ez azonban képtelenség.

Pál környezetében csak igen kevés zsidókeresztény lehetett Rómában (vö. Kol 4,11; ApCsel 28,28). Ennek vagy az a magyarázata, hogy a római misszióknak nem voltak komoly sikerei a zsidók között, vagy pedig az, hogy a római zsidókeresztények nagyobb része távol tartotta magát Páltól.⁵⁹ Az Apostolok Cselekedetei végül is nem utal arra, hogy Pálnak római fogsága alatt hasonló tapasztalatai lettek volna ortodox honfitársairól, mint korábban, de ennek oka alighanem a fogság nyújtotta védelem lehetett. Megerősíti e gyanúkat Római Szent Kelemen is, aki első levelében (V.1–6) azt mondja, hogy Pál és Péter – és a korai egyház többi vértanúja – »lázongás és az irigység miatt«, illetve »lázongás és a viszálykodás következtében« szenvedett vértanúhalált – s noha itt Kelemen explicite nem említi a zsidókat, e kifejezésekkel félreérthetetlenül rájuk céloz.^{60/61}

Noha már nem az Apostolok Cselekedetei emlékeznek meg róla, hanem Josephus, ne feledkezzünk meg itt Jakab meggyilkolásáról sem, akit a zsidók egy római interregnumot kihasználva öltek meg 62-ben Jeruzsálemben, II. Ananosz főpap felbujtására.⁶²

⁵⁹ Nézetünk szerint annak a kérdésnek a tisztázatlansága, hogy a Római levél pogánykeresztényeknek vagy zsidókeresztényeknek íródott-e (vö. *New Jerome*, 51:8; FARKASALVY 1983, pp. III-V), lényegileg nem érinti a római egyház összetételének kérdését. A kérdés megoldhatatlansága inkább arra mutat rá, hogy maga Pál sem tudta biztosan, hogy milyen keresztényeknek ír (valószínű egyébként, hogy Pál úgy értesült, hogy a római egyházban a zsidókeresztények vannak többségben).

⁶⁰ Itt bizonyos fordítási korrekciókra van szükségünk. A levél e részének refrénszerűen viszatérő kifejezése a *dzélosz*, amit a fordító (Baán István) minden alkalommal »lázongás« kifejezéssel ad vissza (3,2.4; 4,7–13; 5,2.4.5; 6,6,1–4). Ez azonban így határozottan elhomályosítja, ha nem egyenesen eltakarja Kelemen mondanivalójának igazi szándékát. A *dzélosz* voltaképpen értelme ugyanis nem »lázongás«, hanem »féltékenység« és »irigység«. S hogy e kifejezést valóban ebben az irányban kell értelmeznünk, az teljesen világos a levél e helyének szentírási utalásaiból is (Káin és Ábel, Jakab és Ézsau stb.). A *dzélosz*, továbbá az *erisz* (»viszálykodás«, »vetélkedés«, »versengés«, »veszekedés«) és a *fthonosz* (»irigység«, »féltékenység«, »rosszindulat«, »rosszakarat«) kifejezések használata, illetve az említett ószövetségi példák (Káin irigységből való testvérgyilkossága, valamint az, hogy Jakab testvérét kijátszva jut jogtalan előnyhöz) teljesen világossá teszi, hogy Szent Kelemen, még ha egyetlen szóval sem említi a zsidókat, burkoltan őket nevezi meg a keresztényüldözések okainak.

⁶¹ Szent Pál sorsát az Apostolok Cselekedetei csak körülbelül 62-ig követi, és csupán arról tesz említést, hogy Pál római fogságában akadálytalanul hirdette az evangéliumot. Ettől fogva Pál sorsának alakulásáról semmi biztosat nem tudunk. Mivel Pál halálának körülményei teljesen tisztázatlanok, s mivel halálának időpontja az általunk vizsgált kritikus időszakba esik, úgy véljük, nem lesz érdektelen az eddigiek fényében újra átgondolni azokat az ezzel kapcsolatos tényeket és adatokat, amelyeknek eddig még nem sikerült megnyugtató magyarázatát adni (lásd ezzel kapcsolatban tanulmányunk végén a Függelék).

⁶² Vö. JOSEPHUS 1966, p. 498. (XX.9.1).

Érdemes összefoglalólag Szent Pál keserű szavait idéznünk (1Tesz 2,14–16): »Ti [pogánykeresztények] ugyanazt szenvedtétek el [a zsidók felbujtása következtében – lásd ApCsel *passim*] saját népetektől, mint ők [= a zsidókeresztények] a zsidóktól, akik Urunkat, Jézust és a prófétákat is megölték, minket pedig üldöznek, ezért Isten előtt nem kedvesek, és az embereknek is ellenségei. Akadályoznak bennünket, hogy a pogányoknak ne hirdessük az evangéliumot.«

Az Apostolok Cselekedetei, vagyis az első egyháztörténeti könyv alapján előttünk állnak tehát a korabeli zsidóság kereszténységgel szembeni magatartásának alapvonalai. Ezt a magatartást alapvetően a kereszténység iránti *minősített* – vagyis a pogányok ellen irányuló általános gyűlöleten túli – gyűlölet motiválta: a születőfélben lévő vetélytársat *irigységből* és *féltékenységből* mindenáron meg kell fojtani. E gyűlöletet azonban a keresztények zsidó ellenségei egy semleges politikai környezetben – a Római Birodalomban – csak a Római Birodalom segítségével tudták aprópénzre váltani. A zsidók kezében nem voltak olyan közvetlen eszközök, amelyekkel ártani tudtak volna a keresztényeknek: csak a római hatóságokon keresztül tudták gyűlöletüket hatékonyra tenni. S ennek érdekében a lehető legaljasabb eszközöket vették igénybe: »hazugság«, »hamis tanúság«, »rágalmazás«, »felbujtás«, a tömeg »felizgatása«, »üldözés szítása«, »áskálódás«, »lázítás« – vagyis csupa-csupa aljas és alávaló módszer, amelyeknek közös jellemzője a *nyíltság, a becsületesség és az egyenesség totális hiánya*.⁶³ A becsület és az egyenesség semmibevétele azonban nyilvánvalóan csak azért válhatott a keresztényellenes harc legfőbb taktikai tényezőjévé, mert az a Szentírás tanúsága szerint a korabeli zsidó néplélektől egyébként sem volt idegen.⁶⁴

Hogy következtetésünk az első, Nero-féle keresztényüldözéssel kapcsolatban helytálló, azt ezeknek a típus történeteknek a sokasága mutatja. Az, ami feltételezésünk szerint Nero idejében történt – nevezetesen hogy az ortodox zsidóság a manipuláció, a rágalmazás, a denunciació és a titkos protekciók révén igyekezett szembefordítani a római államhatalmat a kereszténységgel –, a korábbi évtizedekben *típuseljárás* volt. A kereszténység zsidó ellenfelei a maguk számára kedvező keresztényellenes légkört egy általános »populáris« rágalmazási hadjáratral teremtették meg, *s ezen belül* éltek a közvetlen denunciació módszerével. Ha az idegen hatalom legmagasabb poszton lévő emberének valamelyik közeli hozzátartozója vagy embere – legtöbbször a felesége – zsidó volt, aki ilyen módon az

⁶³ A fenti kifejezések azért kerültek idézőjelbe, mert mindegyikük adatolható az Újszövetségből, elsősorban az Apostolok Cselekedeteiből.

⁶⁴ Gondolhatunk itt például arra, amit az Emberfia olyannyiszor kifogásolt, s amely ennek megfelelően nyilván igen elterjedt lehetett a korabeli zsidóságban: a képmutatás számtalan formájára, valamint egy kimondottan becstelen bűnre, a hamis esküre.

adott vezető vagy elöljáró döntését a zsidó érdekek szempontjából kedvezően tudta befolyásolni, az csak megkönnyítette a keresztényellenes zsidók aknamunkáját.

Antijudaizmus versus antikrisztianizmus

Ilyen körülmények között semmi meglepő nincs abban, hogy az első század végére datálható jánosi *corpus*ban határozott jelei találhatóak a keresztény antijudaizmusnak. A *Jelenések könyve* például egyenesen a »sátán zsinagógájáról« beszél, mely Isten egyházát »gyalázza« (2,9);⁶⁵ János evangéliuma szerint pedig a Krisztust megtagadó zsidók atyja nem Isten, hanem maga a sátán (vö. 8,44).

Egyre inkább létjogosultságot nyer az a nézet, miszerint a kereszténység és a zsidóság kétezer éves konfliktusai folyamán egyedül a kereszténységnek van szégyellnivalója antijudaizmusa (esetleg antiszemitizmusa) miatt, míg a zsidó lelkiismeret a kereszténységgel kapcsolatban háborítatlan maradhat. Ez a szemlélet újabban Reinhard Neudecker *Az egy Isten sok arca* című könyvében jelent meg, amely kifejezetten a zsidóság és a kereszténység történelmi konfliktusával foglalkozik. Neudecker szerint (p. 48) »a keresztény antijudaizmussal összehasonlítva ... – különösen amióta a kereszténység államvallássá lett – a zsidó ›antikrisztianizmus‹ viszonylag csekély súllyal esik latba.« Nos ami a keresztény antiszemitizmust illeti, a 313-ig – vagyis a kereszténység államvallássá válásáig – terjedő időszakban nem tudunk róla, hogy akár csak *egyetlen* áldozata is lett volna a keresztények zsidóellenességének; ezzel szemben a zsidó antikrisztianizmus (és nem »antikrisztianizmus«, mint ahogy Neudecker idézőjelbe téve írja) hol közvetve, hol közvetlenül *áldozatok tömegét* szedte. Ami pedig az ezt követő időszakot illeti, a kereszténnyé vált birodalomban a zsidók helyzete gyakorlatilag semmiben sem változott: korábban is megvetettek, de megtűrték voltak, s ezután, vagyis a keresztény érában is csupán megvetették, de megtűrték őket. Az

⁶⁵ A fordítás itt is pontosításra szorul: a görög *blaszféméō* ugyanis nem azt jelenti, hogy »gyaláz«, hanem azt, hogy »rágalmaz«, »(rossz) hírbe hoz« (vö. VARGA, cc. 147–148). Vagyis ezúttal is a már jól ismert módszerekről van szó. Egyébként hogy az események, amelyekre a *Jelenések könyve* utal, túllépték a pusztá »verbalitás« szintjét, azt a következő vers (2,10) sejteti: »Ne félj a rád váró *szenvédésektől*. A sátán néhányotokat *fogságba vet*, hogy próbára tegyen beneteket. Megpróbáltatásokat tíz napig tart. Légy hű *mindhalálig*, és *életet adok* neked győzelmi koszorúul.« A *New Jerome* szerint (63:23) »a 9. és a 10. vers közötti szoros kapcsolat azt sejteti, hogy a zsidók bevádolták János követőit a római hatóságok előtt«. Mi hozzátehetjük: a tíz napos fogság a jelek szerint (vö. »légy hű *mindhalálig*«, illetve »győzelmi koszorú«) nem szabadon bocsátással végződött, hanem halállal.

Aranyszájú Szent János korabeli Konstantinápolyban – vagyis a kereszténnyé vált Birodalom fővárosában – például tekintélyes zsidó közösség volt, mely virágzó zsinagógákkal és igen komoly befolyással rendelkezett. A kora középkori időszakból és a bizánci érából valójában egyetlen véres zsidóellenes pogromról sem tudunk. Nyilvánvalóan egy keresztény államban, társadalomban és kultúrában hol enyhébb, hol szigorúbb rendszabályokat és megszorításokat fogantattak a más vallásúakkal – respektíve a zsidókkal – szemben. Természetesen e korlátozó intézkedéseken túl előfordultak atrocitások is (zsinagógák lerombolása, zsidók elűzése lakhelyükről), ezek azonban nem követeltek zsidó életeket. Egy pillanatra se feledkezzünk meg azonban arról, hogy ez akkoriban minden államban a lehető legtermészetesebb, és amíg fennállt, a zsidó állam is hasonlóképpen másodrangú állampolgárokként kezelte azokat, akik nem a zsidó vallást követték. A véres üldözések majd csak az ezredforduló után kezdődnek, ám az antiszemita megnyilvánulásokat ekkor sem szabad elszakítani az azt kiváltó okoktól.

Antikrisztianizmus és politikai környezet

Amikor R. Neudecker arról ír, hogy az antikrisztianizmus jelentősége – különösen a kereszténység államvallássá válása óta – eltörpül az antijudaizmus mellett, akkor a tárgyi tévedésen felül elköveti azt a hibát, amit – mint a kérdés szakavatott kutatójának – nem lett volna szabad elkövetnie: a kérdést a *lehető legfelületesebben* kezeli. Neudecker ugyanis nem veszi figyelembe, hogy a zsidó antikrisztianizmus, amelynek a kereszténység kezdetén számtalan arcátlan és durva megnyilvánulását voltak kénytelenek elszenvedni a keresztények, *konstans emocionális tényezőként* (kereszténygyűlöletként)⁶⁶ tulajdonképpen napjainkig fennmaradt. Vagyis a zsidóság kereszténységgel szembeni, kezdetől fogva aktív gyűlölete nem változott meg, hanem pusztán az a *környezet* alakult át, amely e gyűlölet kifejeződésének, megnyilatkozásának módozatait befolyásolta. És ez az, amit e kérdéskör kutatójának mindenképpen látnia kell.

⁶⁶ Nazianzoszi Szent Gergely (330–390) a zsidók keresztényekkel szembeni »ki nem alvó gyűlöletről« írt (*Adversus Julianum* 4.4), Szózomenosz, az ötödik századi bizánci történetíró szerint pedig »a zsidók kiolthatatlan gyűlöletet táplálnak a keresztények iránt« (*Ekklesiásztiké historia* V.22 – idézi HUBER, p. 40). A Julianus-féle repaganizálás időszakában pedig a zsidók »nyíltan fenyegetőleg léptek fel a keresztényekkel szemben, és dicsekedve azzal fenyegették meg őket, hogy olyat tesznek velük, amit a rómaiaktól szenvedtek el« (SZÓKRATÉSZ, p. 251. [III.20]).

Voltaképpen háromféle objektív történelmi-politikai környezet befolyásolta a zsidó antikrisztianizmus megnyilvánulási formáit:

1. A zsidók együttélése a keresztényekkel valamely idegen hatalom alatt (pl. a Római Birodalomban).
2. A zsidók együttélése a keresztényekkel keresztény birodalmakban és országokban (pl. a Bizánci Birodalomban vagy a középkori Európában).
3. A zsidók együttélése a keresztényekkel zsidó hatalom alatt (például a himjarita Dél-Arábiában).

Nyilvánvalóan a három eltérő hatalmi-politikai környezet más és más módszerek alkalmazását kívánta meg annak érdekében, hogy a zsidóság eredendő antikrisztianizmusát hatékonyra tudja tenni. Egy semleges – se nem zsidó, se nem keresztény – hatalmi-politikai környezetben a politikai vezetést a keresztények szüntelen rágalmozása révén eszközként igyekeztek felhasználni, s hogy milyen sikerrel, azt az eddigiekből világosan láthattuk. A korai – Krisztus kivégzésétől a kereszténység államvallássá válásáig terjedő – időszak antikrisztianizmusára ez a legjellemzőbb *megoldás*.

A kereszténység államvallássá válását követő időszakban természetesen ez az út járhatatlanná vált. Minthogy azonban a zsidóság antikrisztianizmusát ez a történelmi esemény *nyilvánvalóan* nem törölte ki a kollektív zsidó tudatból,⁶⁷ új, még rafináltabb, rejtettebb, burkoltabb módszerekhez kellett folyamodniuk. Ugyanis nem az affektus, vagyis nem a gyűlölet szűnt meg, hanem kiélése ütközött még súlyosabb akadályokba. Ilyen módon alakult ki a zsidóság részéről egy még inkább »underground« hadviselés. Ennek vizsgálata azonban – mivel átvetett a mába – már nem tartozik tanulmányunk tárgykörébe.

Magától értetődik, hogy zsidó keresztényüldözés a történelem folyamán csak a keresztény Európán kívül volt elképzelhető, és pedig különleges politikai körülmények közepette. A harmadik típusú történelmi környezet ilyen módon a maga szintiszta formájában tulajdonképpen csak egyszer jött létre a történelem folyamán, nevezetesen a VI. századi Jemenben, egészen pontosan a zsidó Zoráh Juszuf Dhu-Novasz himjarita fejedelem alatt. *Jószarivel* ez volt az egyetlen olyan történelmi pillanat, amikor keresztények éltek egy teljesen zsidó vezetésű államban, ahol a zsidóság kereszténygyűlöletét, illetve ennek megjelenését tettekben (keresztényüldözés) semmi sem korlátozta. Hogy ekkor pontosan mi történt, azzal két okból is érdemes röviden megismerkednünk: először is azért, mert az a szó legszorosabb értelmében *tipikus esemény* volt, még ha a megfelelő történelmi

⁶⁷ Ez nehezen megkérdőjelezhető pszichológiai igazság. Egy szilárd benső attitűdöt a körülmények megváltozása nyilvánvalóan csak annyiban érint, amennyiben megnyilvánulási formáit befolyásolja.

környezet hiányában ez az esemény már nem is ismétlődhetett meg; másodszor pedig azért, mert erről a történelmi tényről a mai történelemtudomány és egyháztörténet éppúgy »megfeledkezett«, mint azok a művek, amelyek a zsidó–keresztény párbeszéd feltételül azt szabják, hogy a keresztények kérjenek bocsánatot a zsidóktól zsidóellenes megnyilvánulásaik miatt.

A VI. századi Délnyugat-Arábiában, a mai Jemen területén a himjarita Dhú-Nuvász Maszruk ragadta magához a királyi hatalmat.⁶⁸ Dhú-Nuvász feltehetőleg nem volt született zsidó. Egyes – szír – források szerint már szír anyja prozelita lett, s így ő már gyermekként zsidó hitben nevelkedett. Rövid uralmát – amelyben természetesen a nagyszámú helyi zsidóság legteljesebb támogatását élvezte – agresszíven keresztényellenes politika jellemezte, mely véres üldözésekig, sőt tömegmészárlásokig fajult.⁶⁹ A kegyetlenebbnél kegyetlenebb részletek ismertetését ezúttal mellőzzük. A meggyilkoltak között éppúgy voltak püspökök, papok, szerzetesek és apácák, mint egyszerű keresztények, férfiak éppúgy, mint nők és gyerekek. Az áldozatok száma körülbelül tizennégyezerre rúgott, de csaknem ugyanennyit börtönöztek be. A többieket rabszolgának adták el, a kiürült templomokat pedig zsinagógákká alakították át.⁷⁰

⁶⁸ Többféle névváltozat létezik: Dhu-Novasz, Dunaán (a keresztény martirológiában), Zurat ben Tibbán Aszad. Epigrafikus források szerint eredeti és valódi neve Júsuf 'Asz'ar Ja'ar volt.

⁶⁹ Egyes feltételezések szerint a *Korán* 85. szurájának 4–7. verse is erre utal. SIMON Róbert a következőképpen nyilatkozik a kérdéssel (p. 390): »E versek értelmezése minden részletében máig sem tisztázott. Az eddigi kutatásban három lényegesebb értelmezés merült fel. Az egyik szerint »az árok emberei« története az 523. évi nagráni keresztényüldözésre utalna, amikor is a judaizált himjarita király, Dú Nuvas – miután a nagráni keresztények nem akartak áttérni a zsidó hitre – egy nagy árkot ásott volna és abban égette volna meg őket. ... A nagy és elsőrendű forrásanyagból ... azonban egyértelműen kiderül, hogy az áttérést megtagadó keresztényeket egy templomban égetik meg [kiemelés általam].« Ha a keresztényüldözésről nem is, de legalább »a zsidó Dzu-Novasz«-ról mint Jemen királyáról KECSKEMÉTI Ármin is megemlékezik (I. k., p. 198).

⁷⁰ Az események és adatok forrása: HUBER, I. k., pp. 66–69 és *Catholic Encyclopedia*, IV. k., p. 838.

A perzsa II. Sapúr (310–380) mintegy tizenhatezer áldozatot szedő keresztényüldözése nem tartozik az éppen tárgyalandó kategóriába (»keresztények üldözése zsidó hatalmi-politikai közegeken belül«), mégis érdemes itt megemlítenünk, mert »istenfélő« anyja révén erősen zsidó befolyás alá került, s mert a birodalom zsidó lakói egyszerre szították és támogatták keresztényellenes politikáját. Érdemes még megemlíteni itt a Szászánida perzsa király, II. Hoszrau hadvezérét, Sahrbarázt, aki 614-ben elfoglalta Jeruzsálemet, és »megengedte, hogy [a Jeruzsálemben veled tartó] zsidó segítői keresztény foglyok ezreit kínozzák meg» (*Britannica Hungarica* 9., p. 71).

A mitológiai előkép

Mindeddig csupán a Nero-féle keresztényüldözés történelmi analógiáit idéztük fel. Noha korántsem esetleges, hogy egy néppel mi történik, s egy nép sorsa szorosan összefügg jellemével, a történetiséget mégis számos külső tényező befolyásolja, s ezért az nem igazán alkalmas arra, hogy egy nép lényegébe bepillantást engedjen. Vagyis abból, hogy egy néppel a történelem folyamán mi történt, csak közvetett módon lehet következtetni a népkarakterre. Erre valójában a *mitológia* a legalkalmasabb: az adott nép »szakrális fantáziája«. S épp itt találjuk meg a római zsidóság keresztényekkel szembeni magatartásának mitologikus előképét, s ugyanakkor lélektani kulcsát – s ekkor ismerhetjük fel azt, hogy ami Nero alatt történt, az nem egy esetleges esemény volt, hanem olyan történés, amelynek a zsidó nép »szakrális fantáziájában« már évszázadokkal korábban megvolt az archetípusa.

Eszter könyvéről van szó.

Eszter könyvének története a babilóni fogság idején játszódik le, és pedig magában Babilónban. A könyv főszereplői: *Achasvéros*, a babilóni király; *Vasti*, a király első – nem zsidó – felesége; *Ámán*, a király legmagasabb rangú tisztviselője, egyfajta vezíre; *Mardokeus*, egy udvari zsidó tisztviselő; *Eszter*, Mardokeus fogadott lánya és – később – a király felesége.

Eszter könyvének történeti váza a következőképpen foglalható össze.

Az események tulajdonképpen kezdete az, amikor a király hetedhét országra szóló ünnepi lakomájára hívja meg a királynét – saját feleségét, Vastit –, aki azonban meglehetősen érthetetlenül megmakacsolja magát, és nem engedelmeskedik a királyi invitálásnak. A királynénak ez a magatartása magától értetődően felháborítja a királyt,⁷¹ s ettől fogva Vasti többé nem királyné. Magától értetődik, hogy új királynét kell találni. A szűzek versengésében az első helyet a zsidó származású Eszter szerzi meg – vagyis ő lesz az új királyné.⁷² Ámde nagybátyja és nevelőapja, Mardokeus kioktatja, hogy zsidó származását ne árulja el az udvarban.

Időközben Mardokeus rájön arra, hogy két palotaőr merényletet tervez a király ellen, s ugyanakkor jelenti is az esetet a királynak. A király Mardokeust gazdagon megjutalmazza, a palotaőröket pedig kivégezteti. Emiatt némileg illogikus módon Ámán – »aki kedves embere volt a királynak« (1,r) – megharag-

⁷¹ Hiszen ha »a királyné tette tudomására jut az asszonyoknak, ... arra bátorítja fel őket, hogy megvessék férjüket« (1,17).

⁷² Annak ellenére, hogy később egy imádság keretében kijelenti: »Borzadok a körülmételetlenek ... ágyától.«

szik Mardokeusra, és ettől fogva vesztére tör. Időközben a király Ámánt megteszi a birodalom második emberének, és megparancsolja, hogy mindenki hajtson fejet előtte. Mardokeus azonban erre – vallási okokból (vö. 4,e) – nem hajlandó. Amikor Ámán megtudja, hogy Mardokeus zsidó – vagyis zsidó volta miatt nem hajt fejet előtte –, elhatározza, hogy nemcsak Mardokeust végezteti ki, hanem a birodalomban élő összes zsidót is. Ámán meglehetősen pontosan vázolja a király előtt a zsidók helyzetét a birodalomban: »Törvényük különbözik minden más népétől, s a királyi rendeleteket sem tartják meg« (3,8). Sőt maga a zsidók elleni királyi rendelet is így fogalmaz: »Ez a nép – a népek közül egymaga – minden emberrel szemben ellenséges magatartást tanúsít,⁷³ törvényeinktől idegen életmódot követ és szándékainkkal szembeszegülve alávaló tetteket visz végbe« (3,f).⁷⁴ A királyi parancs szerint »el kell pusztítani, le kell mészárolni és ki kell irtani minden zsidót, az ifjakat, az öregeket, a gyermekeket és az asszonyokat egyaránt...« (3,13).⁷⁵ Miután Mardokeus értesül a rendeletről, előbb kétségbeesik, majd biztatni kezdi Esztert, hogy a királynál járjon közbe népéért. Eszter fel is keresi a királyt, és Ámánal együtt meghívja magához lakomára. S amikor már éppen – a lakomával egyidejűleg – elkezdődne a zsidók lemészárlása, a király arra utasítja Ámánt, hogy (ismételten?)⁷⁶ tüntesse ki Mardokeust (akinek származását a király nem ismeri) amiatt, hogy az ellene szőtt merényletet megakadályozta. Így tehát Ámán személyes bosszúja Mardokeussal szemben kútba esett, ráadásul még neki kellett a király kitüntetését átadnia Mardokeusnak. De az igazi fordulat még csak ez után következik: Eszter a lakoma második napján előáll kérésével: leleplezi zsidó származását és arra kéri a királyt, hogy hagyja meg népe életét. A király teljesíti felesége kérését, s minthogy fordul a kocka, Ámánt akasztatja fel arra az akasztófára, amelyet Ámán Mardokeusnak készíttetett; sőt Mardokeust teszi meg birodalma második emberévé. A király rábízta, hogy a nevében olyan rendeletet adjon ki a zsidók érdekében, amelyet csak akar (8,8). Ezt kihasználva Mardokeus nem egyszerűen hatálytalanítja az eredeti rendeletet, hanem elrendeli: »Pusztítsák el, öljék meg és semmisítsék

⁷³ Vö. 1Tesz 2,15: A zsidók »Isten előtt nem kedvesek és az embereknek is ellenségei«. Mint fentebb már utaltunk rá, ez volt a keresztények elleni vád is a nerói pogrom alatt.

⁷⁴ Vö. Eszter szavaival: »Dicsőségem jelvényét, amelyet homlokomon hordok azokon a napokon, amikor meg kell jelennem [a király előtt], ... utálom, mint a havi tisztuláskor beszenyenezett ruhát« (4,v).

⁷⁵ Érdemes felhívni itt a figyelmet a nemzetiszocialista »*Endlösung*«-gal – végső megoldással – való figyelemreméltó párhuzamra. Vagyis a zsidó nép totális kiirtásának eszméje egyáltalán nem huszadik századi eredetű. Hogy pontosan milyen eredetű, az nemsokára ki fog kiderülni.

⁷⁶ A történetben a későbbi átdolgozások miatt számos logikátlan elem található. Ezek azonban nem érintik a történet lényegét.

meg – *gyermekikkel és asszonyaikkal együtt* – mind, aki a népből és a tartományból rájuk támad« (8,11).⁷⁷ A rendelet hatására a birodalom népeit félelem fogta el, és – nyilván hogy mentsék életüket – »*sokan zsidóvá lettek*« (8,17). S ekkor veszi kezdetét a zsidó terror. Csak a fővárosban egyetlen nap alatt ötszáz férfit gyilkolnak le a zsidók, többek között Ámán tíz fiát. Eszternek azonban ez még kevés, s így szól a királyhoz: »Ha a király jónak látja, engedje meg a Szuzában élő zsidóknak, hogy holnap is megtehessék, amit ma megtettek, Ámán tíz [már lemészárolt!] fiát pedig köttesse akasztófára« (9,13). A két napon keresztül folyó mészárlás az egész birodalom területén végül is hetvenötezer *ártatlan* áldozatot követel.

Miközben Ámának és zsidóellenes híveinek a zsidó nép totális kiirtására (vö. *Endlösung*) vonatkozó szörnyű tervéről, e terv megghiúsulásáról és a zsidók véres bosszújáról olvasunk; miközben arról olvasunk, hogy a rigorózan ortodox zsidó Mardocheus unokahúga, a hithű Eszter annak ellenére is ellátja királynői teendőit, hogy közben borzad a »körülmetéletlenek ágyától«, dicsősége jelvényeit pedig, amelyeket homlokán kell hordania azokon a napokon, amikor megjelenik a király előtt, utálja, »mint a havi tisztuláskor beszennyezett ruhát« (Eszter 4v); miközben azt olvassuk, hogy a királyi rendelet szerint a zsidó nép »minden emberrel szemben ellenséges magatartást tanúsít« (3,f) – nem szabad megfedkezünk egy rendkívül fontos körülményről: az Eszter könyvében leírt történetnek *semmi történelmi alapja nincsen*, hanem az voltaképpen egy nép *felelmeinek és vágyainak* mitologikus megfogalmazása.⁷⁸ Vagyis Eszter könyvét nem történelmi eseményként kell értékelnünk, hanem egy olyan népmítoszként, amely a zsidó nép kollektív fantáziavilágába enged bepillantást. Ezt azért lényeges hangsúlyoznunk, mert míg a zsidók totális kiirtására – igazi *Endlösung*-jára – vonatkozó *zsidó* elképzelésért a pogányok nem tehetők felelőssé,⁷⁹ addig a

⁷⁷ Hogy miért támadnának a zsidókra, az nem világos, hiszen az új királyi rendelet hatálytalanította az előbbi.

⁷⁸ Vö. *New Jerome*, 38:52. A történet olyannyira irreális, hogy még a két zsidó főszereplő, Mardocheus és Eszter neve is Marduk és Istár nevére megy vissza (vö. *The Interpreter's*, II. k., p. 151).

⁷⁹ Természetesen a nem zsidó népek a zsidó néppel szemben csaknem mindig ellenséges érzülettel viseltettek, mint ahogy a zsidó nép is csaknem minden, őt befogadó néppel szemben ellenséges érzülettel viseltetett. Ez azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a nem zsidó népek a zsidót mint népet valaha is ki akarták volna irtani. Láthattuk, hogy ennek első megfogalmazása jellegzetesen a zsidó lélek »mitopoétikus« terméke.

Hogy magával a babiloni fogsággal kapcsolatban is milyen távolságban voltak a zsidó hiedelmek a valóságtól, azt Josephus szavaival mutatják: miután ugyanis arról a »rabságról és ínségről« beszél, amelyet »a szerencsétleneknek el kellett viselniük«, mintegy mellékesen megjegyzi, hogy

zsidóság igenis felelőssé tehető azért a fantáziáért, hogy egy saját maga által kitálalt és ráadásul kútba esett *Endlösung*ot milyen kegyetlenséggel torol meg. Eszter története kiválóan példázza, hogy a zsidó nép egy csupán saját képzeletvilágában élő sérelmet, vagy inkább tervet miképpen torolt volna meg, ha egy hasonló, ámde valóságos történelmi helyzetben lehetősége lett volna rá.

De nyugodtan fogalmazhatunk *nem feltételes* módban is: mit tett – mit tett Nero idejében és mit tett Juszuf Dhu-Novasz idejében.⁸⁰

A zsidó nép »szakrális fantáziájában« tehát megvolt az előképe annak, hogy egy idegen területen (Babilonban, illetve Rómában) az idegen uralkodó zsidó feleségének (Eszter, illetve Poppaea) segítségével az idegen államhatalmat vélt vagy valós ellenségeikre (Hámánra és követőire, illetve a keresztényekre) uszítva kegyetlenül és véresen leszámoljon velük (purim, illetve a nerói keresztényüldözés). Ami azonban Eszter könyvében még csak a zsidó népi vágyalom volt, az Nero idejében kegyetlen valósággá vált: a római zsidóság – alighanem hazai támogatással – úgy számolt le a római keresztényekkel, hogy ebben a római államhatalmat használta eszközként.

Összefoglalás

A zsidó ortodoxia kezdettől fogva arra törekedett, hogy a törvényes római államhatalmat a kereszténység ellen fordítsa. Sikerült elérnie ezt már az Emberfiával kapcsolatban is; sikerült elérnie számos alkalommal az apostoli időkben, mint ahogy azt a legkorábbi egyháztörténeti forrásokból láthatjuk; és végül sikerült elérnie előbb csak Róma városának keresztényeivel, majd általában a birodalom keresztényeivel kapcsolatban is. A zsidóság születése pillanatától fogva el-

»sokan Babilónban maradtak, mert nem akarták ott hagyni *vagyonukat*« (JOSEPHUS 1966, p. 3–4, [XI.1,1.3]).

⁸⁰ És mit tett a Bar Kochba-féle zsidó felkelés idejében (132–135), amikor a zsidók egy időre magukhoz ragadták a teljhatalmat. Szent Jusztinosz írja ezzel kapcsolatban, hogy a zsidók »bennünket ... idegeneknek és ellenségeiknek tartanak, és hozzátok [rómaiakhoz] hasonlóan, amennyire csak erejükből telik, ... pusztítani és büntetni akarnak, ahogy erről ti is meggyőződhattetek. Mert a nemrégiben lezajlott zsidó háborúban Barkhókhebasz, a zsidó felkelés vezére, csupán a keresztényeket büntette meg keményen, hogy tagadják meg, és káromolják Jézust, a Krisztust« (*Görög apologéták*, p. 87. [Szent Jusztinosz, I. *Apológia* XXXI.5–6]). Minthogy a felkelés néhány évét a felkelők messiási kornak minősítették, ez egyúttal arra is rávilágít, hogy egy esetlegesen megvalósuló zsidó messiási »békében« milyen szerep várna a keresztényekre. Mindenesetre »ekkor pusztult el a palesztinai zsidó-kereszténység, úgyhogy többé nem is tudott magához térni« (KOVÁCS, p. 320). Ekkor halhatott meg, pontosabban ekkor ölheték meg az utolsó zsidókeresztény jeruzsálemi püspököt, Júdást is (vö. EUSZEBIOSZ, pp. 147–148. [IV.5]).

lensége volt a kereszténységnek, és az adott történelmi körülményeknek és lehetőségeknek megfelelően mindig azon volt, hogy üldözze avagy üldöztesse, elnyomja avagy elnyomassa, s ha már ezek a módszerek nem alkalmazhatók – mint a modern korban –, akkor denaturálja: megfossza eredeti természetétől.

A nerói keresztényüldözés ennek az évszázados folyamatnak az egyik legmeghatározóbb pontja. Különlegességét elsősorban nem kegyetlensége adja, hanem az, hogy hosszú időre kijelölte azt a szerepet, amelyet a kereszténységnek a Római Birodalomban kellett játszania. Bármennyire is *meghatározó* és *iniciatív* jellegű volt a nerói üldözés, természetesen a későbbi birodalmi keresztényellenesség és keresztényüldözések nem vezethetők vissza pusztán erre az okra. Magától értetődik azonban, hogy a zsidók keresztényellenes rágalomhadjáratának a 64-es pogrom talán a legsikeresebb pillanata volt: az *ättörés pillanata*, amikor évtizedek meg-megújuló próbálkozásai után végre magát a római államhatalmat sikerült a keresztények ellen fordítani.⁸¹

⁸¹ Hogy ezt a tevékenységüket a zsidók a későbbiekben sem szüneteltették, arra vonatkozólag is rendelkezünk adatokkal, bár ennek vizsgálata már nem képezi tanulmányunk tárgyát. Mindazonáltal érdemes itt megemlítenünk két esetet.

Tudjuk, hogy a zsidóknak nem volt szabad szóba állniuk a keresztényekkel, sőt nevüket liturgikus átokba foglalták (melynek a zsidó megnevezése egyébként »az eretnekek elleni *áldás*« volt): »A szakadároknak [keresztényeknek] ne legyen reményük, és a jogbitorló [római] birodalom sürgősen pusztuljon el még napjainkban! A nazarénusok és eretnekek [keresztények] *pusztuljanak el* egy pillanat alatt!« (vö. NEUDECKER, p. 43). Nyilvánvalóan ez a hozzáállás, mely a keresztények halálát kívánta, nem maradt pusztán szó. A maguk módján a zsidók hozzá is járultak ahhoz, hogy a keresztények valóban elpusztuljanak. Szent Jusztinosz *rendkívül visszafogott* szavai e tekintetben világosan beszélnek: »Miután megtudtátok, hogy [Krisztus] halottaiból feltámadt, ... kiválasztottatok bizonyos férfiakat, akikre feltettétek a kezeteiket, és kiküldtetek őket az egész földkerekségre, annak hirdetésére, hogy egy bizonyos galileai Jézustól, aki csaló volt, istentelen és törvénytelen eretnenség támadt. ... Vádlióan tanítják mindezeket [a zsidók], s az *emberiség minden fajtája előtt vallástalan, istentelen és törvénytelen dolgokat szölköztek mindazok ellen, akik őt Felkentnek ... tartják*« (Görög apologéták, p. 271. [Párbeszéd a zsidó Trifónnal CVIII.2]). Magyarán szólva zsidó ellenfeleik olyan dolgokkal rágalmazták a kereszténységet »az egész földkerekség« előtt, amelyeket mindenféle vallás-, isten- és törvényellenes dolgoknak tekintenek. Másutt még világosabban fogalmaz Szent Jusztinosz: »A [pogány] népek nem követnek el ellenünk és Krisztus ellen olyan nagy igazságtalanságot, amekkorát ti elkövettetek az igaz ellen és ellenünk, kik tőle vagyunk, [mert] *a velünk való rossz bánásmód okai ti vagytok*. ... Jeruzsálemből kiválasztott férfiakat küldtetek szét az egész világra, ők a keresztényekről mint istentelen szektárról beszélnek, és *elhitették* [a pogányokkal] *mindazt, amit bennünket nem ismerő emberek beszélnek*. Ezért nemcsak a magatok gonoszságáért vagytok felelősek, hanem egyszerűen a többi emberéért is« (uo. p. 154. [XVII.1]). Vagyis Szent Jusztinosz a II. század derekán – 150-160 körül – éppen arról beszél, hogy a keresztényüldözések voltaképpen felelőse nem maga a birodalom, hanem a zsidóság, amely tervszerű rágalomhadjáratával elérte azt, hogy a Római Birodalom – mind népi, mind pedig vezetői szinten – a kereszténység ellen fordult.

Végül említsük még meg röviden Szent Polikárp (Polükarposz) megölésének esetét (156 körül), amelyből a zsidók éppúgy kivették részüket, mint a pogányok. Ugyanis amikor a szmirnai stadionban Polikárp háromszor is elismerte, hogy keresztény, az ott »lakó pogányok és zsidók egész sokasága kirobbanó haraggal és nagy hangon felkiáltott: »Ez Ázsia tanítója, a keresztények atyja, isteneink lerombolója...« Majd amikor a tűzhöz, amelyen Polikárpot szándékoztak megégetni, fahasábokat és gallyakat kellett összegyűjteni, »leginkább a zsidók segédkeztek buzgón, *amint ez szokásuk*«. Polikárpot azonban nem sikerült megégetni, úgyhogy karddal végezték ki. Miután a testét a helyi keresztények szeretnék volna megszerezni, »egyesek azt javasolták Nikétésznek [a helyi rendőrfőnök apjának], ... hogy keresse fel a kormányzót, nehogy kiadja testét, mert – mint mondták – »nehogy elhagyják a Megfeszítettet és *ezt* kezdjék imádni«. Ezt mondták, mert *felbujtották és szították őket a zsidók*, akik kémkedtek is utánunk, amikor épp kivettük a holttestet a tűzből« (EUSZEBIOSZ, pp. 165, 166, 167 [IV.15,26.29.41]). Vagyis a zsidók egyeseket felbujtottak, hogy azok javasolják a helyi rendőrfőnök apjának, hogy ő szóljon a kormányzónak: ne engedje meg a keresztényeknek, hogy elvigyék a holttestet... (Csak közvetve jegyezzük meg, hogy a szörnyű lyoni mészárlás alkalmával is gondosan vigyáztak arra, hogy az összes holttestet elégessék, a hamut pedig szétszórják – vö. EUSZEBIOSZ, p. 201. [V.1,62–63].) Ez a körmönfont módszer némi fényt vet arra, hogy a rómaiak keresztényüldözésével kapcsolatos felszíni tények mögött milyen rejtett zsidó manipulációk húzódnak.

Függelék

SZENT PÁL HALÁLA

Pál életútját részint levelei, részint pedig az Apostolok Cselekedetei alapján – ha e két forrás illetve forráscsoport nincs is mindig összhangban – aránylag pontosan tudjuk rekonstruálni. Különösen az utóbbi közöl számos történeti részletet Pál életével kapcsolatban, olyannyira, hogy az Apostolok Cselekedeteit bizonyos értelemben joggal tekinthetjük »Pál Apostol Cselekedeteinek«, hiszen 28 fejezetéből 17 Pál életével foglalkozik. Ám az Apostolok Cselekedetei egy meglehetősen enigmatikus és számos interpretációnak teret adó mondattal fejezi be Pál életútjának leírását: »Két álló esztendeig ott maradt [római fogságában] bérbé vett szállásán, s fogadott mindenkit, aki csak fölkereste. Hirdette az Isten országát, és bátran és akadálytalanul tanított Urunkról, Jézus Krisztusról« (28,30). Ettől fogva azonban semmi biztosat nem tudunk Pál sorsáról. A pasztorális levelek (1Tim, 2Tim, Tit) tanúsága szerint kiszabadult fogságából, és keletre – Efezusba, Macedóniába és Görögországba – látogatott, majd ismét visszakérült Rómába, ahol – bár a levelek ezt már csak sejtetik – újra fogságba esett és kivégezték. A mai biblikus szakirodalom azonban a pasztorális leveleket nem tartja hitelesen páli eredetűeknek, s így azok tanúbizonysága Pál első fogságából való kiszabadulásáról és ezt követő tevékenységéről sem tekinthető hitelesnek.

A legkorábbi egyházi hagyomány megfogalmazója, Római Szent Kelemen 95 körül – vagyis hozzávetőleg harminc évvel Pál halálát követően – azt sugallja, hogy Pál megvalósította a Római levélben említett tervét (15,23), és eljutott Hispániába, majd újra perbe fogták és a Nero-féle keresztényüldözés során mártírhalt (vö. 1Kor 5,7).

Euszebiosz a IV. század elején már konkrétan említi Pál második római fogságát, majd ezt követő mártíromságát a nerói üldözés alatt (*Egyháztörténet* II.22.3), de hispániai útjáról nem tesz említést. Viszont említést tesz egy Dionüsziosz nevű korintusi püspökről, aki – feltehetőleg 170 körül – arról írt, hogy Pétert és Pált egyszerre végezték ki Rómában a Nero idején kirobbant üldözés alatt.

A mai szentírástudomány azonban mind Római Szent Kelemen, mint Euszebiosz tanúbizonyságával óvatosan bánik: a kutatók egy része valószínűnek tartja Pál kiszabadulását, míg más részük szerint ez nem valószínű, és – mint ahogy azt Herczeg óvatosan megfogalmazta – »az apostol nem élte túl az első fogságot« (BUDAI–HERCZEG, p. 33). Hasonló véleményt képvisel – de amenny-

nyiben kivégzést emleget, már határozottabban fogalmaz – a *Harper's Bible Dictionary* (p. 763): »Valószínűleg Pált eredeti római fogsága végén, Kr. u. 62-ben kivégezték.« Egy áthidaló vélemény szerint (*Bibliai Lexikon*, c. 1142) »Valószínű, hogy Rómában első fogságából kiengedték Pált, s így 63 után egy ideig még szabadon működhetett. De hogy Pál szabadon bocsátása után még egyszer keletre ment volna, ahogy a pasztorális levelek feltételezik, azt a Róm 15,19.30, de főleg az ApCsel 20,25.28 alapján aligha tarthatjuk valószínűnek.« A *Bibliai Lexikon* szerint Pál hispániai úttervének megvalósítására sem igen keríthetett már sort (vö. c. 630) – többek között azért, mert erre vonatkozólag semmilyen helyi hagyomány nincs. Vannak szakmunkák, amelyek még a hipotézisektől is óvakodnak, s csupán a kérdéseket tekintik megbízható talajnak: »Hogy a könyv [ApCsel] záró versei valójában mit akarnak közölni az olvasóval, és az Apostolok Cselekedetei miért így fejeződik be – ezek a kérdések ma még megválaszolatlanok. Pál kiszabadult? Mártírhalt? De bármi is történt vele, miért nem informálja arról az író olvasóját? E kérdésekkel kapcsolatban nem rendelkezünk még általánosan elfogadott válaszokkal« (*The Interpreter's*, III. k., pp. 687–688). Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy a biblikus szakemberek és az egyháztörténészek annyira bizonytalanok e kérdésben, hogy akár azt az álláspontot képviselik, miszerint Pál túlélte első római fogságát, kiszabadult, és csak később végezték ki, akár azt, hogy nem élte túl, és fogsága illetve pere halálos ítélettel végződött, véleményüket – fenntartásaikat sem rejtve véka alá – kifejezetten visszafogottan kezelik, és az ellentétes álláspontot sem utasítják el kategorikusan.

E sorok írójának álláspontja szerint azért nem lehet megnyugtató választ adni ezekre a kérdésekre, mert rosszul vannak feltéve. A »felmentés és kiszabadulás« *contra* »elítélés és kivégzés« alternatívája ugyanis inadekvát, és ezt – legalábbis az eddigi hipotézisek sikertelenségének a fényében – világosan kellene látni. Nézetünk szerint Pált sem ki nem végezték, sem szabadlábba nem helyezték – mégis valami rendkívüli dolognak kellett történnie vele római fogságának második évében. Az alábbiakban azt próbáljuk meg kideríteni, hogy mi lehetett ez.

Először is nézzük meg, melyek azok a tényezők, amelyek Pál kiszabadulását csaknem teljesen valószínűtlenné teszik. Itt mindenekelőtt azt kell megemlétenünk, hogy ha Pál 62/63-ban kiszabadult volna római fogságából, hűséges krónikása, Lukács nyilvánvalóan megemlékezett volna erről az Apostolok Cselekedeteiben, amely a nyolcvanas évek első felében keletkezett, vagyis a kritikus időpont után húsz évvel. Ha Pál életútja tovább folytatódott volna, Lukácsnak

semmilyen oka nem lett volna arra, hogy éppen ezen a ponton, az életút e partikuláris állomásán szakítsa meg beszámolóját Pál sorsáról, missziós tevékenységéről. Az a feltételezés sem volna komolyan vehető, hogy szem elől tévesztette Pált, és ettől fogva nem tudott róla semmit. Mert ha esetleg közvetlenül nem is tudott volna róla semmit, a történelmi kutatómódszeréről jól ismert Lukács (vö. Lk 1,3k) éppen annak ne járt volna utána, hogy mi történt mesterével?! És arról se feledkezzünk meg itt, hogy Pál nem egyszerűen egy volt az apostoli misszionáriusok közül, hanem alighanem ő volt a legaktívabb és ennek köszönhetően a legismertebb, s élete szinte az egész egyház színe előtt zajlott. Csaknem biztosra vehetjük tehát, hogy Lukács ettől fogva nem tud róla semmit, de nem azért nem tud róla semmit, mert privát információi nem kielégítőek, hanem azért, mert ettől fogva Pálról tényleg nem lehet tudni semmi biztosat. Mert ha bármit is tudni lehetne Pálról, akkor azt éppen Lukácsnak kellene tudnia. Az a tény tehát, hogy Lukács még csak említést sem tesz Pál további életútjáról – vagyis felmentéséről, kiszabadulásáról, további tevékenységéről, missziós útjairól –, önmagában is elegendő bizonyítéka annak, hogy Pál nem élte túl a római fogságot. S ha Lukácsnak – amennyiben bármi biztosat is tudott volna róla – feltétlenül be kellett volna számolnia elsősorban Pállal foglalkozó egyháztörténeti munkájában Pál további életéről, ez fokozottan igaz a nerói üldözés idején (64–67) bekövetkezett mártírhalálára is – ez ugyanis az egész életmű megpecsételése lett volna. Lukács azonban sem Pál életének további eseményeiről, sem Nero alatti mártírhaláláról nem tudott semmit a nyolcvanas évek első felében, s ez azért figyelemreméltó, mert alig tíz évvel később Római Szent Kelemen már bizonyos dolgokat tudni vél. Valószínűleg ezekről a dolgokról (Pál kiszabadulásáról, hispániai útjáról majd kivégzéséről) maga Lukács is hallott, ám ezeket annyira bizonytalan információknak tekintette, hogy még csak említésre sem méltatta őket könyvében.

Van azonban még valami, ami kifejezetten valószínűtlenné teszi Pál kiszabadulását római fogságából, s ez paradox módon a páli *corpus* azon csoportja, amely azt lenne hivatott bizonyítani, hogy Pál kiszabadult és tovább tevékenykedett az egyház érdekében – vagyis a pasztorális levelek. Ha ugyanis Pál valóban kiszabadult volna, akkor utolsó néhány évéből minden bizonnyal hiteles levelei is fennmaradtak volna, és neve alatt nem kellett volna másoknak – feltehetőleg egy tanítványának – leveleket írnia arról, hogy mit tett Pál kiszabadulása után. Vagyis éppen e levelek pseudoepigrafikus volta bizonyítja azt, hogy Pál nem élte túl fogságát. Ha ugyanis túlélte volna, nem lett volna szükség – s egyúttal nem lett volna lehetőség – e levelek megírására. Ezek a levelek jellegzetesen hiánypótló levelek: annak bizonyítékai kívánnak lenni, hogy Pál kiszaba-

dult és tovább tevékenykedett az egyház érdekében. Ám e levelek – pszeudoepi-
grafikus voltuk kiderülése által – ma már ennek éppen az ellenkezőjét bizonyít-
ják: azt tudniillik, hogy Pál 62 után már nem folytatta missziós tevékenységét.

Természetesen itt bárki azzal az ellenvetéssel élhetne, hogy ennek ellenére az
egyházi hagyomány Római Szent Kelemtől fogva tudomással bírt arról, hogy
Pál kiszabadult és tovább működött. Bátorkodunk azonban itt feltenni egy kér-
dést: vajon a korai egyházi tradíció nem azért képviselte-e azt az álláspontot –
nem azért *kellett-e* képviselnie azt az álláspontot –, hogy Pál kiszabadult fogsá-
gából, és vagy Hispániában, vagy keleten folytatta működését, mert hitelesnek
fogadta el a pasztorális levelek tanúbizonyosságát? Vajon a pasztorális levelek fé-
nyében gondolhatott-e arra a korai egyházban bárki is, hogy Pál első fogsága
halállal végződött? Nyilvánvalóan nem. E tekintetben csak Római Szent Kele-
men képez kivételt: ő ugyanis még nem ismerte a pasztorális leveleket (vö. *Bib-
liai Lexikon*, c. 1441). Mint hogy azonban már utaltunk rá, az ő Pál kiszabadu-
lásával és halálával kapcsolatos szavait Lukács *néhány évvel korábbi* teljes hallga-
tása az Apostolok Cselekedeteiben meglehetősen kétségessé teszi – hogy ne is
beszéljünk a helyi hispániai tradíció sokatmondó hiányáról! Az alábbiakban
azonban még részletesebben is kitérünk Kelemen szóban forgó soraira, azok
ugyanis egy olyan momentumra világítanak rá, amelyet e sorok írójának tudtá-
val eddig még senki nem fontolt meg komolyabban.

Pál fogságból való kiszabadulásának, vagyis annak, hogy pere *számára* kedvező
fordulatot vett, alig van tehát valószínűsége. De hasonlóképpen kicsi – ha nem
egyenesen semmi – a valószínűsége annak is, hogy nem szabadult ki fogságából,
hanem pere 62/63 körül elítélésével és kivégzésével végződött. Miért? Min-
denekelőtt azért, mert a római legfelső hatóságoknak – mint ahogy azt már a
provinciális hatóságok esetében is láthattuk (vö. ApCsel 23,23–26,32) – semmi
okuk nem volt arra, hogy Pált elítéljék, s még kevésbé arra, hogy kivégezzék.
Nem tudunk arról, hogy a római hatóságok 64-ig – az egyetlen Emberfiát kivé-
ve – bárkit is kivégeztek volna a keresztények közül, és arról se feledkezzünk
meg, hogy a helyi római hatóság szerepe az Emberfia kivégzésével kapcsolatban
merőben instrumentális volt: Pilátus csupán végrehajtója és kivitelezője volt egy
zsidó akaratnak. Pál ügye ilyen drámai fordulatot csak a nerói üldözés hatására
vehetett volna. »62 körül, tehát még Burrus életében egy keresztény vezető fel-
mentése vagy az ellene folytatott eljárás beszüntetése nagyon is elképzelhető« –
írja DANIEL-ROPS (I. k., p. 103), és ebben teljesen egyetértünk vele. Ha azon-
ban ennek ellenére mégiscsak kivégezték volna Pált, akkor ennek a korai kereszt-

tény tradícióban *egészen biztosan határozott nyomai* lennének. Hiszen Pál sok tekintetben a kereszténység első embere volt! Ha Pál 62/63-ban mártírhalált hal, akkor egyrészt az Apostolok Cselekedeteiben Lukács *mindenképpen részletesen foglalkozott volna Pál mártírhalálával*, másrészt a pszeudoepigrafikus páli levelek sem születhettek volna meg (hiszen eleve senki nem adott volna hitelt nekik), harmadrészt pedig a későbbi egyházi tradíció is sokkal konkrétabb és részletesebb adatokat közölt volna róla, mint amilyenekkel ma rendelkezünk. Pált tehát *biztosan* nem végezték ki fogsága végén 62/63-ban.

Már fentebb is említettük Római Szent Kelemen nevét, akinek Pál fogsága sorsával kapcsolatos kijelentése nemcsak azért érdemel külön figyelmet, mert ezek sorában a legelső, s mert nyilvánvalóan helyi tradícióból merített, hanem azért is, mert szóban forgó sorait mind az évszázados egyházi tradíció, mind a modern szentírástudomány *prekonceptiózusan félreértelmezi*.

Kelemen a nerói pogrom után harminc évvel írta levelét, még hozzá Rómából. Nos Kelemen – kerülve minden konkrétumot – annyit mond, hogy Pál »az egész világon tanította az igazságot, így jutott el nyugat határához [feltehetőleg Hispániába]« A mai szentírástudomány Pál életének végével kapcsolatos zavarában abban legalább többé-kevésbé megegyezik, hogy ez a hispániai utazás föltöbb valószínűtlen, és Kelemen eme utalása csupán a Római levélben említett hispániai útiterv reminiscenciája. Noha Herczeg Gergely is ugyanezt a nézetet képviseli, mindazonáltal feltesz egy megfontolandó ellenkérdést is: »Ha Pál valóban meghalt az első fogságban, hogyan írhatta volna le ezt Kelemen éppen Rómában?« (BUDAI–HERCZEG, p. 81). A kérdés jogos. A helyi római hagyománynak – amelyből minden bizonnyal maga Kelemen is merített – úgy kellett tudnia, hogy Pált első fogsága alkalmával nem végezték ki. Vagyis a római keresztények nem tudtak arról, hogy Pált első fogsága végén kivégezték volna – s ha teóriánk helyes, nem is tudhatnak róla, hiszen Pált nem is ítélték el és nem is végezték ki.

De van itt még valami, ami úgy látszik elkerülte mind az egyháztörténetírók, mind a biblikus szakemberek figyelmét. Ugyanis Kelemen a szóban forgó helyen azt mondja: »[Pál] az egész világon tanította az igazságot, így jutott el nyugat határához, majd a kormányzók előtt halt vértanúhalált (*kai matrürészasz epi tón hégumenón*)« (Apostoli atyák, p. 108. [Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz V. 6]). Nos, a kritikus pont itt a görög *hégumenón* értelmezése, illetve fordítása. A kifejezés fordítható akár »előljárók«-ként is (mint Kühár Flóris; vö. *Az apostoli atyák*, p. 71), akár »kormányzók«-ként is (mint Baán István; vö. *Apostoli atyák*, p. 108). Maga a görög szó egyébként többször is előfordul a levélben (XXXII.2; XXXVII. 2.3; LI.5; LV.1), de a kontextusnak megfelelően

különféle értelemben – vagyis a kérdéses hely értelmezésében ezen előfordulásai nincsenek segítségünkre. Mindezideig – a *Kelemen utáni Pál-hagyomány fényében* – Kelemen fenti kijelentését kizárólagosan úgy értelmezték, hogy Pál a Rómában lévő előjárók vagy parancsnokok előtt halt vértanúhalált. Mi azonban – Baán István fordításából kiindulva – azt valószínűsítjük, hogy Szent Kelemen a kérdéses helyen *kormányzókra* (*procurator, proconsul*) utal, vagyis – egy, a magyar bibliafordításokból jobban ismert szóval – *helytartókra*, tehát olyan személyekre, akik nem Róma városában, hanem egy *idegen tartományban* képviselték a római államhatalmat. Ezt az értelmezést még valószínűbbé teszi az, hogy a fordításunkban szereplő »majd« szócska a görög *kai* megfelelője, viszont a *kai* tulajdonképpeni jelentése »és«, vagyis nem »azt követően« értelmet hordoz. Kelemen tehát valószínűleg nem azt akarja mondani, hogy Pál eljutott a nyugat határához, majd onnan visszatérve mártírhalált halt, hanem azt, hogy *ott* halt meg. Kelemen egyébként sem utal egyetlen szóval sem arra, hogy Pál visszatért volna Rómába és ott végezték volna ki, márpedig ha Rómában végezték volna ki, akkor Kelemen – mint a helyi hagyomány legfőbb letéteményese – erre vonatkozólag minden bizonnyal sokkal konkrétabb utalásokat tett volna. Szent Kelemen mondatát ezek szerint ekképpen kell fordítanunk: »[Pál] az egész világon tanította az igazságot, így jutott el nyugat határához [a távoli Hispániába], és a [z ottani] helytartók előtt halt vértanúhalált.« Kelemen kijelentése tehát nagy valószínűséggel arra utal, hogy Pál *idegenben*, egy idegen tartomány római helytartói/kormányzói előtt tett tanúságot hitéről. Vagyis Kelemen és a helyi római egyházi hagyomány szerint Pál nem Rómában halt meg! Pontosabban fogalmazva: a helyi egyházi hagyománynak *nem volt tudomása* arról, hogy Pál Rómában halt meg. Római Szent Kelemen 95-ben tehát mindössze annyit tudott – vagy inkább annyit sejtett – Pálról, hogy római fogságából valamiképpen kiszabadult, megvalósította hispániai úttervét, és ott halt vértanúhalált. Ilyen módon Kelemen helyi római tradíciója csak abban erősíthet meg bennünket, hogy Pál sem első, sem esetleges második fogsága alatt nem halt Rómában vértanúhalált.

Két dolog tehát csaknem biztosra vehető Pál életének utolsó éveivel kapcsolatban:

1. Római fogságát nem élte túl, nem szabadult ki és nem folytatta tovább missziós tevékenységét.
2. Római fogsága nem végződött elítéltetéssel és mártírhalállal.

Vagyis – mint ahogy fentebb elővételzetten már kijelentettük – Szent Pált 62-ban (esetleg 63-ban) nem végezték ki, de fogságából nem is szabadult ki és azt nem is élte túl. Kr. u. 62-ben a korai egyház kétségtelenül legnagyobb hatású alakjának életpályája érthetetlen módon derékba tört. De mi történhetett Pállal? Mi lehetett ez a rejtélyes, titokzatos fordulat Pál életében avagy halálában, amelyről a keresztény hagyomány semmi biztosat nem tud, és amiről – mint Lukácsnál látjuk – inkább hallgat?

És itt szörnyű gyanú merül fel az emberben.

De nézzük ezt a vészterhes, 62-es évet!

62-ben a római politikában jelentős fordulat állt be. Meghalt Burrus, aki – Ürögdi jellemzése szerint – »becsületes, hajthatatlan, egyenes gondolkodású ember« volt, s aki »Senecával együtt előnyösen befolyásolta a fiatal császár magatartását, gondolkodását« (p. 128). Helyét a »gyalázatos Tigellinus« (DANIEL-ROPS I., p. 103) foglalta el. Nero ekkor távolíttatja el – részben Poppaea sugallatára – egykori mesterét, Senecát, és ez az éve Octaviától való elválásának, majd – ugyancsak Poppaea sugallatára – kivégzésének is. Kétségtelen, hogy Nero már eddig is követett el, és még ezek után is fog elkövetni szörnyű dolgokat, mégis nem egészen alaptalan az, ha 62-t több szempontból is – de elsősorban zsidó és keresztény vonatkozásban – a fordulat évének tekintjük. Mintha ekkor elszabadulna valami, ami azonban csak egy-két év múlva érik majd be.

Ezek az általános eseményeken túl azonban néhány olyan döntő változás is ehhez az évhez fűződik, amelynek szükségképpen ki kellett hatnia a legfelső római vezetés keresztényekhez való viszonyára is. A legdöntőbb ebből a szempontból kétségtelenül az, hogy Nero 62-ben vette nőül az istenfélő vagy prozelita Poppaeát. Biztos tudomásunk van arról, hogy ettől az évtől kezdve a császári házban a zsidó érdekeket gyakran még a római érdekeknek is fölébe helyezték. Ekkortól fogva a zsidósággal kapcsolatos ügyek nyilvánvalóan Poppaea kezében futottak össze, de ha nem, ő akkor is informálódva volt ezekről, és komoly, ha nem egyenesen döntő szava lehetett ezekben az ügyekben. Josephustól tudjuk, hogy 62-ben kedvező ítéletet eszközölt ki a jeruzsálemi zsidók számára az ottani római helytartóval szemben. Ez az az év, amikor Poppaea maga mellé veszi és hosszabb időre maga mellett tartja *Rómában a jeruzsálemi főpapot* (Izmaelt), akinek vagy közvetlen előde, vagy közvetlen utódja (II. Ananosz) – egy római interregnumot kihasználva – ugyancsak e vészterhes 62-es évben Jeruzsálemben kivégezteti a zsidókeresztény egyház legnagyobb tekintélyét, az ortodox zsidók előtt is nagy tiszteletben álló Jakabot. Az események eme összesűrűsödése aligha hagyhatta érintetlenül Pál sorsát.

És itt ne feledkezzünk meg arról, hogy Pálnak, a pogánykeresztény egyház minden bizonnyal legnevezetesebb misszionáriusának, a zsidók kétségtelenül legfőbb ellenségének ügye ekkor már két éve Nero előtt van. Az ítélet meghozatalára – és feltehetőleg a vizsgálatra is – mindeddig még nem került sor. Hogy pontosan miért nem, azt nem tudhatjuk. Könnyen meglehet, hogy egyszerűen az ügyek zsúfoltsága miatt nem kerülhetett sor Pál ügyének kivizsgálására. Az is elképzelhető, hogy a vád és a védelem kérdésében a bíróság – talán maga Nero (vö. ApCsel 25,12) – nem látott világosan, s ezért halogatta a döntést (akárcsak korábbi cezáriai fogsága idején). Az sem valószínűtlen, hogy a tárgyalást egyszerűen nem akarták a felperesek (Pál zsidó ellenfelei) jelenléte nélkül lefolytatni, s így rájuk vártak. Sőt, Pál ügyében a felperesek meghallgatása nélkül aligha hozhattak volna ítéletet (vö. ApCsel 23,35; 25,16).

Minthogy a zsidókkal kapcsolatos ügyek minden bizonnyal Poppaea kezében futottak össze, nyilvánvaló, hogy Pál ügyéről is tudomása lehetett, sőt ha valamiről tudomást kellett szereznie, az éppen *Pál* ügye volt! Pál sorsa ettől fogva tehát Poppaea kezébe került, és Poppaea mellett egyfajta tanácsadóként ott volt a korábbi jeruzsálemi főpap és a Templom kincstárnoka, akiknek – nyilvánvalóan – nemcsak egyszerűen tudomásuk volt Pál ügyéről, hanem egyenesen érdekeltek voltak a dologban. Cezáreában, Felix előtt ugyanis néhány vén és egy ügyvéd társaságában éppen az akkori *főpap* (Ananiás) volt Pál vádlója, két évvel később pedig ismét csak »a főpapok (hogy pontosan kik, nem tudjuk) és az előkelő zsidók« voltak azok, akik Fesztustól »könyörögve azt a kegyet kérték, ... hogy hozassa Jeruzsálembe, mert kitervelték, hogy útközben törbe ejtik és megölik« (ApCsel 25,2k; vö. 25,15). Nos, e két prominens zsidó személyiség – a főpap és a kincstárnok – vagy maga is azok közé tartozott, akik kettő-négy évvel korábban hiába próbálkoztak Pál megölésével, vagy mellékcéljuk éppen az volt, hogy megpróbáljanak végre pontot tenni a Pál-ügy végére, és Poppaea segítségével kieszközölnék, hogy Pált kiadják nekik. Pált ugyanis nem egyszerűen a szokásos módon, a rómaiakat eszközként használva akarták kivégeztetni. Pált, ezt »a hitvány embert«, aki »az egész földkerekségen vizályt szít a zsidók között, és a názáretiek felekezetének is ő áll az élén« (ApCsel 24,5; a főpap szavai Felix előtt!) ennél sokkal jobban gyűlölték: őt *saját kezükkel* akarták megölni: »Átokkal köteleztük magunkat, hogy semmit sem eszünk addig, amíg Pált meg nem öljük« (ApCsel 23,14; vö. 25,3).

Pál – e háttéreseményekről feltehetőleg mit sem tudva, de legalábbis azok jelentőségét sorsa szempontjából nem is sejtve – kétségtelenül joggal számíthatott arra, hogy pere felmentéssel fog véget érni. Már Agrippa is azt mondta, hogy »ez az ember semmi olyat nem tett, ami miatt halált vagy börtönt érdemelne«

(ApCsel 26,31). Érthető hát, ha Pál kifejezetten bizakodóan fogalmaz fogságból írt levelében: »*Biztosra* veszem, hogy megmaradok« (Fil 1,25; vö 2,24, Filem 22). Ekkor még nem sejtette, hogy olyan felhők kezdenek tornyosulni fölötte, amelyek minden számítását keresztülhúzzák. Mert amint Poppaea lett Nero felesége, és amint Poppaea maga mellé vette a főpapot és a kincstárnokot, Pál sorsa már nem a megbízható római igazságszolgáltatás kezében volt, hanem halálos ellenségeinek a kezében.

És ekkortól fogva Pálról semmit nem tudunk. Ez az az pillanat, amikor Pál teljesen eltűnik a szemünk elől, és teljesen eltűnik a korabeli római keresztények, sőt munkatársai szeme elől is. Amit *biztosan* tudunk ezzel kapcsolatban, az az, hogy sem Lukács, sem a közvetlen helyi római keresztény hagyomány, sem a későbbi egyházi tradíció *semmi biztosat* nem tud arról, hogy Pállal mi történt. Ellentmondó híresztelések, pszeudoepigrafikus levelek, Pál felbukkanása egyszer itt, másszor ott, halála egyszer itt, másszor ott... Ettől fogva nem egyszerűen bizonytalan, hogy mi történt vele, hanem bizonytalan, hogy történt, történik-e még vele valami. S ugyanakkor – ismételjük – biztosra vehető, hogy nem ítélték halálra (különösen nem Rómában), és hasonlóképpen biztosra vehető az is, hogy nem is élte túl római fogságát. Az Apostolok Cselekedeteinek vége is ezt a teljes bizonytalanságot tükrözi – és még valamit: hogy Lukács nem akarja elhinni azt, amit széltében-hosszában terjesztenek: hogy Pál megszökött. De Pál nem szökött – nem szökhetett meg.

Csak egyetlen ésszerű megoldás van – egy nem kevésbé valószínű, mint amennyire szörnyűséges »megoldás«: *Pált a római zsidók a császári örök passzív együttműködése mellett titokban elrabolják, majd megölik, s ugyanakkor azt a láttszatot keltik, mintha Pál megszökött volna.*

A »kommandó« tagjai titkos akciójukra a végső jóváhagyást nyilvánvalóan Nerótól kaphatták meg, akinél azt viszont Poppaea eszközölte ki, talán éppen a főpap sugallatára. Ezután az egész akció már csak egyszerű technikai kérdés volt. A lebonyolításból Tigellinus, Nero másik »éceszgebere«, a testőrség vezetője és a legpiszkosabb ügyek készséges elintézője sem igen maradhatott ki. Az ő feladata a Pált őrző katona avagy katonák kioktatása volt, hogyha majd – nyilván éjszaka – a zsidó különítmény rátámad a házra, ahol Pál őrizet alatt lakik, maradjanak pusztá szemlélői az eseményeknek, majd terjesszék azt, hogy Pál az éj leple alatt megszökött. Természetesen a jutalom sem maradhatott el. Eközben Pált a zsidó különítmény bizonyára magával hurcolta valamilyen biztonságosabb helyre, valószínűleg a Tiberisen túli zsidó-negyedbe, s ott – aligha harkodva el a dolgokat – kegyetlenül meggyilkolták.

A keresztényeket Pál szökésének feltehetőleg *hivatalosan is megerősített* ténye nyilvánvalóan fájdalmasan érintette. Legszívesebben nem is beszéltek róla, hiszen ez számukra egyenlő volt Pál megfutamodásával. De ugyanakkor nyilvánvalóan értetlenül is álltak az események illetén fordulata előtt. Hiszen ha Pál ilyen terveket forgatott volna a fejében, abba nyilvánvalóan a legközelebbi munkatársait is beavatta volna. Ez azonban nem történt meg. Ráadásul nem is igazán értették, hogy Pálnak miért kellett megszöknie. Hiszen fogságában egyáltalán nem volt rossz sora, sőt joggal számíthatott arra, hogy felmentik (hacsak nem sejtette meg előre, hogy mi készül). Pál szökését egyszerre hitték – mert a tények alapján kellett hinniük – és nem hitték. És szégyelltek. A dezinformált keresztények szerencsétlen helyzetét a római zsidóság nyilván gúnyolódásra használta, függetlenül attól, hogy beavatott volt-e az akcióba, vagy sem. E napokban a római keresztényeket elsősorban két érzés kerítette hatalmába: az események e fordulatával szembeni értetlenség, és a szégyen. És ez a soha bizonyosságba nem forduló érthetlenség és szégyen tette Lukácsot oly szemérmessé és visszafogottá, oly titokzatosná és semmit nem mondóvá ott, ahol a legvilágosabban és a leghatározottabban kellett volna fogalmazni: az Apostolok Cselekedeteinek befejező soraiban. Mert a szégyen és főleg a bizonytalanság évek múlva sem múlt el: megbízható forrásból soha többé nem hallott Lukács Párról. Akik belenyugodtak Pál szökésének meghamisított tényébe, azok között fokozatosan kialakult az a meggyőződés, hogy Pál nyilván megvalósította régi tervét, és titokban elment a távoli Hispániába, s minthogy ettől fogva semmi biztosat nem hallottak felőle, úgy gondolták, hogy ott két-három év múlva áldozatul es(het)ett a nerói üldözés helyi következményeinek. Hogy konkrétan mi is történhetett a messzi Hispániában, a »nyugati világ határán« Pállal, arról nem is remélhettek információkat.

Pál rejtélyes eltűnésének 62/63-ban nemcsak hogy ez a legvalószínűbb magyarázata, hanem ez az az *elmélet*, amely egyrészt önmagában véve teljesen koherens, másrészt segítségével egycsapásra érthetővé válik több olyan momentum is, amelyet mindeddig – az eddigi megoldási kísérletek alapján – nem sikerült megnyugtatóan értelmezni.

- Végre megmagyarázza, hogy miért végződik olyannyira *titokzatosan* és ugyanakkor *semmitmondóan* az Apostolok Cselekedetei.
- Megmagyarázza, hogy Lukács miért nem informálja olvasóját Pál haláláról avagy vértanúhaláláról.
- Megmagyarázza, hogy Lukács miért nem informálja olvasóját Pál kiszabadulásáról és azt követő életéről.

- Megmagyarázza, hogy a Pál további sorsával kapcsolatos összes korábbi elgondolásnak miért kellett szükségképpen zsákutcába jutnia.
- Megmagyarázza, hogyan halhatott meg Pál 62-ben anélkül, hogy vértanúságot szenvedett volna (a legkomolyabban vehető eddigi teória szerint Pál nem szabadult ki fogságából, hanem elítélték és kivégezték; ez azonban nem magyarázza meg, hogy erről miért nem számol be Lukács, és hogy miért nem tud erről *semmit* a korai keresztény hagyomány).
- Megmagyarázza, hogy miként alakulhattak ki egymásnak ellentmondó, legendáris jellegű hagyományok Pál további sorsával kapcsolatban.
- Megmagyarázza, hogy noha az Apostolok Cselekedetei a nyolcvanas évek első felében keletkezett, miért csak 62-ig vezet Pál sorsát.

Miután zsidó ellenfelei hiába próbálkoztak Pál megölésével Damaszkuszban (ApCsel 9,23k), hiába próbálkoztak Ikóniumban (14,5), hiába próbálkoztak Lisztrában (14,19), hiába próbálkoztak Jeruzsálemben (21,31) és hiába próbálkoztak Cezáraában (25,3), végül is régóta dédelgetett gonosz tervüket *Rómában* sikerült megvalósítaniuk. A történelmi helyzet – mindenekelőtt Poppaea Sabina révén – tálcán kínálta fel a végső megoldást. 62-ben, ebben az oly szomorú és vészterhes esztendőben a kereszténység talán két legszilárdabban álló oszlopát sikerült kidöntenie a zsidó keresztényellenes mesterkedésnek: Jeruzsálemben porba hullott Jakabnak, a zsidókeresztény irányzat legtekintélyesebb vezetőjének, az Úr közeli rokonának a feje, Rómában pedig egy hidegvérrel kitervelt akció során elrabolták, majd meggyilkolták a pogánykeresztény irányzat legtekintélyesebb képviselőjét, a keresztény őskor legnagyobb hatású személyiségét, a tarsoszi Saul-Pált.

BIBLIOGRÁFIA

A katolikusok hite

A katolikusok hite (szerk. Bruno Chenu–François Courdreaux). Budapest: Szent István Társulat, 1992

A Magasztos szózata

A Magasztos szózata. Bhagavad Gítá (ford. Vekerdi József – Lakatos István). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987

A magyar nyelv szótára

A magyar nyelv szótára I–VI. (szerk. Czuczor Gergely – Fogarasi János). Pest: Emich és Eisenfels Könyvnyomdája, 1862–1874

Apokrifek

Apokrifek (Ókeresztény Írók II). Budapest: Szent István Társulat, 1980

Apostoli atyák

Apostoli atyák (Ókeresztény Írók III). Budapest: Szent István Társulat, 1988

A Titkos Tanítások könyveiből

A Titkos Tanítások könyveiből. A Veda hasonlat fejezete (ford. Hamvas Béla). Kézirat [1943]

A világ vallásai

A világ vallásai. Az élő hit megértése (szerk. Peter B. Clarke). Budapest: Panoráma Könyvkiadó, 1995

Az apostoli atyák

Az apostoli atyák (Ókeresztény Remekírók I). Budapest: Szent István-Társulat, 1944

Az eredeti Bhagavad Gítá

Az eredeti Bhagavad Gítá (fordító megnevezése nélkül). [Vaduz:] The Bhaktivedanta Book Trust, 1989

Az evolúció és az emberiség

Az evolúció és az emberiség (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1983

BÁLINT

Bálint Andor: Alkalmazott evolúció. In: *Az evolúció és az emberiség* (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1983; pp. 85–104.

BENJAMIN

Walter Benjamin: Műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In: *Kommentár és Prófécia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1966; pp. 301–335.

Bhagavad Gítá

Bhagavad Gítá. Az isteni ének (ford. Gömöryné Maróthy Margit). Budapest: Magyar Teozófiai Társulat, 1944

Bhagavad-gítá

Bhagavad-gítá. A Magasztos szózata (ford. Vekerdi József). Budapest: Terebess Kiadó, 1997

Biblia

Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest: Szent István Társulat, 1987

Bibliai Lexikon

Bibliai Lexikon (szerk. Herbert Haag). Budapest: Szent István Társulat, 1989

Biblikus Teológiai Szótár

Biblikus Teológiai Szótár (szerk. Xavier Léon-Dufour). Budapest: Szent István Társulat, 1986

BIHALJI-MERIN

Oto Bihalji-Merin: *Él-e még a művészet?* Budapest: Corvina Kiadó, 1988

BLENKINSOPP

Joseph Blenkinsopp: Deuteronomy and the Politics of Post-Mortem Existence. In: *Vetus Testamentum* (Leiden), 1995/1; pp. 1–16.

- BOLBERITZ–GÁL
Bolberitz Pál – Gál Ferenc: *Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája*. Budapest: Ecclesia Szövetkezet, 1987
- BREHM–RAMMNER
Alfred Edmund Brehm – Walter Rammner: *Az állatok világa I–IV*. Budapest: Bibliotheca Kiadó, 1957–1959
- Britannica Hungarica*
Britannica Hungarica. Világenciklopédia I–XIX. Budapest: Magyar Világ Kiadó – Lexikon Kiadó, 1994–2007
- BRUNTON
Paul Brunton: *India titkai*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1942
- BUBER 194?
Martin Buber: *Száz chászid történet*. Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, [194?]
- BUBER 1960
Martin Buber: *The Origin and Meaning of Hasidism*. New York: Horizon Press, 1960
- Buddha beszédei*
Buddha beszédei (ford. Vekerti József). Budapest: Helikon Kiadó, 1989
- BUJI
Bujai Ferenc: A szektarianizmus fenomenológiája. In: *Pendragon* (Debrecen), 5. (1994); pp. 39–46.
- BURCKHARDT
Titus Burckhardt: Kozmológia és modern tudomány. In: *Őshagyomány* (Budapest), 12. [1993]; pp. 37–47.
- CATHOLIC ENCYCLOPEDIA
New Catholic Encyclopedia I–XVIII. Washington: The Catholic University of America, 1967
- CHADWICK
Henry Chadwick: *The Early Church*. London: Penguin Books, 1993
- CHUANG-TSE
Chuang-tse: *A Tao virágai* (ford. Hamvas Béla). Kézirat [1944]
- COOMARASWAMY 1987
Ananda Kentish Coomaraswamy: *Metaphysics* (Selected Papers II. – szerk. Roger Lipsey). Princeton: Princeton University Press, 1987
- COOMARASWAMY 1989A
Ananda Kentish Coomaraswamy: *Hinduizmus és buddhizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989
- COOMARASWAMY 1989B
Ananda Kentish Coomaraswamy: *What is Civilisation?* Ipswich: Golgonooza Press, 1989
- CSUANG-CE
Csuang-Ce: A szabad kóborlás. In: *Kínai filozófia I–III*. (ford. Tőkei Ferenc). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986; pp. 63–131.
- DANIEL-ROPS
Henri Daniel-Rops: *Az apostolok és vértanúk egyháza I–II*. Budapest: Ecclesia Szövetkezet, 1989
- Dhammapada*
Dhammapada. Az erény útja (ford. Fórizs László). Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1994
- ECKHART 1979
Meister Eckhart: *Deutsche Predigten und Traktate* (Diogenes Taschenbuch 20642 – übers. Joseph Quint). Zürich: Diogenes Verlag AG, 1979
- ECKHART 1986
Eckhart mester: *Beszédek* (Helikon Stúdió VII. – ford. Adamik Lajos). Budapest: Helikon Kiadó, 1986
- ECKHART 1993
Eckhart mester: *Útmutató beszédek* (ford. Bányai Ferenc). Budapest: T–Twins Kiadó, 1993

- ELIADE
Mircea Eliade: *A jóga. Halhatatlanság és szabadság*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996
- ELŐD
Előd István: *Katolikus Dogmatika*. Budapest: Szent István Társulat, 1983
- EPIKTÉTOSZ
Epiktétosz: *Kézikönyvecske* (Az Ókori Irodalom Kiskönyvtára – ford. Sárosi Gyula). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978
- EUSZEBIOSZ
Euszebiosz egyháztörténete (Ókeresztény Írók IV). Budapest: Szent István Társulat, 1983
- Evangelium Tamás szerint*
Evangelium Tamás szerint (ford. Darabos Pál). Kézirat [1965]
- EVOLA 1951A
Julius Evola: *The Doctrine of Awakening. A Study on the Buddhist Ascesis*. London: Luzac & Company, 1951
- EVOLA 1951B
Julius Evola: The liberating influences of traditional East. In: *East and West* (Roma), 1951; pp. 23–27.
- EVOLA 1992
Julius Evola: A halhatatlanság problémája. In: *Őshagyomány* (Budapest), 9. [1992]; pp. 2–8.
- FARKASFALVY 1983
Farkasfalvy Dénes: *A Római levél*. Eisenstadt: Prugg Verlag, 1983
- FARKASFALVY 1986–1989
Farkasfalvy Dénes: *Testté vált Szó I–III*. Eisenstadt: Prugg Verlag, 1986–1989
- FITZMYER
Joseph A. Fitzmyer: *Luke the Theologian. Aspects of His Teachings*. New York–Mahwah: Paulist Press, 1989
- FLORENSZKIJ
Pavel Florenszkij: *Az ikonosztáz*. Budapest: Corvina Kiadó, 1988
- GEBHART-LESTRANGE
A. H. GEBHART-LESTRANGE: *The Tradition of Silence in Myth and Legend*. Boston, 1940
- GÉCZY
Géczy Barnabás: Az állatok törzsfajlódása. In: *Az élővilág evolúciója* (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1982; pp. 111–172.
- Görög apologéták*
A II. századi görög apologéták (Ókeresztény Írók VIII). Budapest: Szent István Társulat, 1984
- Görög–magyar szótár*
Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz (szerk. Varga Zsigmond). Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992
- GUÉNON 1958
René Guénon: *Symbolism of the Cross*. London: Luzac & Company, 1958
- GUÉNON 1991
René Guénon: *A mennyiség uralma és az idők jelei*. Budapest: A Hagymány Iskolája, [1991]
- GYENIS
Gyenis Gyula: Az ember evolúciója. In: *Az élővilág evolúciója* (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1982; pp. 173–189.
- HAMVAS 1935
Hamvas Béla: Az asztrológia újjászületése. In: *Katolikus Szemle* (Budapest), 1935/12; pp. 743–750.
- HAMVAS 1988
Hamvas Béla: *Scientia Sacra. Az őskori emberiség szellemi hagyománya*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988

- HAMVAS 1992
Hamvas Béla: *Patmosz I–II.* (Hamvas Béla Művei III–IV. – Életünk Könyvek). Szombathely: Életünk Szerkesztősége, 1992
- HAMVAS 1996
Hamvas Béla: *Scientia Sacra II. A kereszténység* (Hamvas Béla Művei X). Szentendre: Medio Kiadó, 1996
- Harper's Bible Dictionary*
Harper's Bible Dictionary (ed. Paul J. Achtemier). San Francisco: HarperCollins, 1985
- HÉRAKLEITOS
Hérakleitos műsai vagy a természetről. Pontos irányítás az élet célja felé (ford. Kerényi Károly et al.). Budapest: Helikon Kiadó, 1983
- Hindu halottaskönyv*
Hindu halottaskönyv (ford. Hetényi Ernő). Budapest: Trivium Kiadó, 1994
- HUBER
Huber Lipót: *A zsidóság és a kereszténység a múltban és a jelenben I–II.* Kalocsa, 1936
- JÁKI
Jáki Szaniszló: *Mi az egész értelme?* Budapest: Ecclesia Szövetkezet, 1993
- JÁRAINÉ
Járainé Komlódi Magda: A növényvilág fejlődéstörténete. In: *Az élővilág evolúciója* (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1982; pp. 37–110.
- JÁRAINÉ–VIDA
Járainé Komlódi Magda – Vida Gábor: A bioszféra evolúciója. In: *Az evolúció és az emberiség* (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1983; pp. 12–84.
- JOSEPHUS 1966
Josephus Flavius: *A zsidók története.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1966
- JOSEPHUS 1990
Josephus Flavius: *A zsidó háború – Önéletrajz.* Budapest: Bibliaiskolák Közossége, 1990
- JUNG
Carl Gustav Jung: *Psychology and the East.* London: Ark Paperbacks, 1986
- KAFKA
Franz Kafka: *Az én cellám – az én váram.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989
- KATONA
Katona Ferenc: *Emberré válás.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1976
- KECSKEMÉTI
Kecskeméti Ármin: *A zsidók egyetemes története I–II.* Budapest: Korvin Testvérek Grafikai Intézete, 1927
- KEIBL
Josef Keibl: *Ádám nyomában.* Bratislava: Madách Könyvkiadó, 1973
- KELSOS
Kelsos: *Igaz szó* (ford. Komoróczy Géza). In: *Világosság* (Budapest), 1969/4 (X. évf.), melléklet
- KERÉNYI
Kerényi Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943* (szerk. Komoróczy Géza – Szilágyi János György). Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984
- Kilépés a Fénybe*
Kilépés a Fénybe. Egyiptomi halottaskönyv (ford. Bánfalvi András). Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1994
- KILGALLEN
John J. Kilgallen: Persecution in Acts of the Apostles. In: *Luke and Acts* (ed. Gerald O'Collins – Gilberto Marconi). New York: Paulist Press, 1993; pp. 143–160.

- Kínai filozófia*
Kínai filozófia I–III. Szöveggyűjtemény
(ford. Tőkei Ferenc). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986
- KOCSIS
Kocsis Imre: *Lukács evangéliuma*. Budapest: Szent István Társulat, 1995
- KONFUCIUSZ
Kunfuciusz: *Beszélgetések és mondások*
(ford. Tőkei Ferenc). Szeged: Szukits Könyvkiadó, 1995
- KOVÁCS
Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Köln-Bécs: Ütitárs, 1969
- LAO-CE 1943
Lao-ce: *Tao te king* (Officina Könyvtár 32/33 – ford. Ágner Lajos). Budapest: Officina Nyomda és Kiadóvállalat Kft., 1943
- LAO-CE 1980
Lao-ce: *Az út és erény könyve* (ford. Tőkei Ferenc és Weöres Sándor). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980
- LAPIDE–LUZ
Pinchas Lapide – Ulrich Luz: *A zsidó Jézus* (Historia Judaica I). Budapest: Logos Kiadó, 1994
- LÁSZLÓ 1988
László András: *A kezdet és a vég*. Budapest, 1988. Előadás-kézirat
- LÁSZLÓ 1992–1994
László András: *Sursum vivere* (szerk. Bujfi Ferenc). Budapest–Nyíregyháza, 1992–94. Kézirat
- LÁSZLÓ 1994
László András: *A post mortem (bar-do) állapotok tradicionális értelmezése*. Debrecen, 1994. Előadás-kézirat
- LÁSZLÓ 1995
László András: *Tradicionalitás és létszemlélet*. Nyíregyháza: Kötet Kiadó, 1995
- LÉNÁRD
Lénárd Jenő: *Dhammó. Bevezetés a Buddhó tanába I–II*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1911–1913
- LUBRICH
Lubrich Ágost: *Természetbölcselet I–II*. Budapest: »Hinyadi Mátyás« Intézet, 1890
- MASPERO
Henry Maspero: *Az ókori Kína*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1978
- MERLE
Robert Merle *Majomabécé*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1992
- MEYRINK
Gustav Meyrink: *A fehér dominikánus*. Budapest: Kultúra Könyvkiadó, 1922
- MEZEI
Mezei András: *És eljön...* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981
- MORRIS
Desmond Morris: *A csupasz majom*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989
- MYLIUS
Klaus Mylius: *Wörterbuch Deutsch–Sanskrit*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1988
- NEUDECKER
Reinhard Neudecker: *Az egy Isten sok arca*. Budapest: Magyar Keresztény–Zsidó Tanács – Mérleg, 1992
- NICHOLSON
Reynold A. Nicholson: *The Mystic of Islam*. London: Penguin Books, 1989
- ÓKORI LEXIKON
Ókori Lexikon I–II. (szerk. Pecz Vilmos). Budapest: Franklin-Társulat, 1904

- PASSINGHAM
Richard E. Passingham: *Az emberré vált főemlős*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988
- PATROLOGÆ CURSUS COMPLETUS
Patrologiæ Cursus Completus. Patrologiæ Graecae I–CLVII. (acc. J.-P. Migne). Turnholti: Brepols, s. a.
- PLATÓN
Platón összes művei I–III. (Bibliotheca Classica – ford. Devecseri Gábor *et al.*). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984
- PLOTINOS
Plotinos: *Istenről és a hozzá vezető utakról* (Officina Könyvtár 66/67 – ford. Magyar Zoltánné Tschert Margit). Budapest: Officina Nyomda és Kiadóvállalat Kft., 1944
- PLÓTINOSZ
Plótinosz: *Az Egyről, a szellemtől és a lélektől. Válogatott írások* (ford. Horváth Judit és Perczel István). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986
- Popol Vuh*
Popol Vuh. A maja-kicse indiánok szent könyve (Prométheusz Könyvek – ford. Paulinyi Zoltán). Budapest: Helikon Kiadó, 1984
- PRESSING
Pressing Lajos: *A yoga-meditáció sajátosságai Patanjali yoga-sútrái nyomán*. Budapest: Kőrösi Csoma Sándor Buddhológiai Intézet, 1986
- RADHAKRISHNAN
Sarvapalli Radhakrishnan: *Indian Philosophy I–II*. Delhi: Oxford University Press, 1989
- RAJKAI
Rajkai István: A lélekvándorlás hite a Szentírásban. In: *Jeromos füzetek* (Budapest), 16 (1994/Aratás); pp. 16–18.
- SANKARA 1996A
Sankara: *A Brahma-szútra magyarázata* (ford. Ruzsa Ferenc). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1996
- SANKARA 1996B
Sankara: *A védánta filozófiája és más bölcséleti rendszerek* (ford. Fajd Ernő). Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1996
- SCHMEMANN 1973
Alexander Schmemmann: *For the Life of The World. Sacraments and Orthodoxy*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1973
- SCHMEMANN 1979
Alexander Schmemmann: *World As Sacrament*. In: *Church, World, Mission. Reflections on Orthodoxy In the West*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1979; pp. 217–227.
- SCHÜTZ
Schütz Antal: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere I–II*. Budapest: Szent-István-Társulat, 1923
- SIMON
Simon Róbert: *A Korán világa*. Budapest: Helikon Kiadó, 1987
- SUETONIUS
Gaius Suetonius Tranquillus: *A caesarok élete*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1975
- SUZUKI
Daisetsu Teitaro Suzuki: *Mysticism, Christian and Buddhist*. London: Unwin Paperbacks, 1979
- SZÁNTÓ
Szántó Konrád: *A katolikus egyház története I–III*. Budapest: Ecclesia Szövetkezet, 1987
- SZEPES
Szepes Mária: *A vörös oroszok I–II*. Budapest: Kozmosz Könyvek, 1984

- SZÓKRATÉSZ**
Szókratész egyháztörténete (Ókeresztény Írók IX). Budapest: Szent István Társulat, 1984
- SZONDI**
 Szondi Lipót: *Ember és sors*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1996
- TACITUS**
Tacitus Összes Művei I–II. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980
- TEILHARD DE CHARDIN**
 Pierre Teilhard de Chardin: *Út az Ómega felé* (szerk. Golen Károly). Budapest: Szent István Társulat, 1980
- TERTULLIANUS**
Tertullianus Művei (Ókeresztény Írók XII). Budapest: Szent István Társulat, 1986
- The Interpreter's*
The Interpreter's Dictionary of the Bible I–V. (ed. George Arthur Buttrick). Nashville: Abingdon Press, 1991
- The New Jerome*
The New Jerome Biblical Commentary (szerk. Raymond E. Brown – Joseph A. Fitzmyer – Roland E. Murphy). Englewood (N. J.): Prentice-Hall, 1990
- Theologisches Wörterbuch*
Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament I–X. (Hrsg. Gerhard Kittel). Stuttgart: Kohlhammer, 1933–1979
- Titkos tanítások*
Titkos tanítások. Válogatás az upanisadokból (Prométheusz Könyvek – ford. Vekerdi József). Budapest: Helikon Kiadó, 1987
- TURAY**
 Turay Alfréd: *Istent kereső filozófusok*. Budapest: Szent István Társulat, 1990
- ÜRÖGDI**
 Ürögdi György: *Nero*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1977
- VARGA**
Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz (szerk. Varga Zsigmond J.). Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992
- VARGHA**
 Vargha Dezső: *A kereszténység jogi helyzete a Római Birodalomban*. Budapest: Atheneum, 1901
- VÁRKONYI**
 Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Pécs: Széphalom Könyvműhely, 1995
- VASZILJEV**
 Leonyid Sz. Vasziljev: *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1977
- VIDA**
 Vida Gábor: Mikroevolúció és makroevolúció. In: *Az evolúciókutatás perspektívái* (szerk. Vida Gábor). Budapest: Natura Kiadó, 1985; pp. 53–108.
- WAECHTER**
 John Waechter: *Az ember őstörténete*. Budapest: Helikon Kiadó, 1988
- WEIZSÄCKER**
 Carl Friedrich von Weizsäcker: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1980
- WINDELBAND**
 Arthur Windelband: *Emberösök, ősemberrek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1982
- WOLF–BURIAN**
 Josef Wolf – Zdenek Burian: *Az őskori ember*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988